O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA`LIMI VAZIRLIGI

JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

TABIATSHUNOSLIK VA GEOGRAFIYA FAKULTETI

GEOGRAFIYA VA UNI O‘QITISH METODIKASI KAFEDRASI

“Himoya qilishga ruxsat beraman”

Tabiatshunoslik va geografiya fakulteti dekani

_____ dots. G’.Qodirov

“_____” _____ 2012 y

5140500 - Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari yo‘nalishi bo‘yicha bakalavr darajasini olish uchun yozilgan

“URBANIZATSIYA JARAYONINING GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI”

mavzusidagi

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Bajaruvchi: Mamarahimov D.

Ilmiy rahbar: k. o‘qituvchi G’apparov A.

BMI Geografiya va uni o‘qitish metodikasi kafedrasi yig’ilishining ____ _____ 2012 y.

№__ sonli qarori bilan himoyaga tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri: g.f.n. Q.Hakimov

JIZZAX - 2012

MUNDARIJA

	KIRISH…….	**3-4**
I Bob	**Aholi punktlarining vujudga kelishiga ta’sir etuvchi omillar……**	**5-25**
1.1	**Aholi hududiy joylashuv tizimlari……**	**5-12**
1. 2	**Shahar aholi punktlarining rivojlanish xususiyatlari ……**	**13-25**
II Bob	**Urbanizatsiya jarayonining hududiy tafovutlari va sabablari……..**	**26-46**
2.1	**Urbanizatsiya haqida tushuncha va uning shakllanishi…....**	**26-29**
2.2	**Urbanizatsiya jarayoniga ta’sir etuvchi umumiy geografik omillar……**	**30-34**
2.3	**Urbanizatsiyaning tarixiy va zamonaviy tavsifi…….**	**35-38**
2.4	**Dunyo mintaqalarida urbanizatsiya jarayoni…….....**	**39-46**
III. Bob.	**Urbanizatsiya jarayonining jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni…**	**47-51**
3. 1	**Urbanizatsiya jarayonining ijtimoiy natijalari va oqibatlari.**	**47-51**
	Xulosa……	**52-55**
	Adabiyotlar……..	**56-57**

KIRISH

Shaharlarning rivojlanishi jamiyat taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etadi. Kishilik jamiyatining iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish bosqichlaridagi xususyaitlar shaharlarning yiriklashuvi va ishlab chiqarish hamda ijtimoiy hayotga ko‘rsatadigan ta’siri bilan bog’liq. Aytish mumkinki, aholi punktlarining shakli, ko‘rinishi va xususiyatlari taraqqiyot bosqichlarini o‘zida aks ettiradi.

Urbanizatsiya jarayoni XX asrning eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo‘lib bu hodisa iqtisodiy, tabiiy va ekologik oqibatlarga ega. Kishilarning asosiy yashash hududlariga aylangan shaharlar ishlab chiqarish va iste’molning ham asosiy hududlaridir. Bu jihatdan kishilik jamiyatining er yuzidagi belgilovchi omil sifatdagi xususiyati namoyon bo‘ladi, ya’ni tabiiy muhit, tabiat va inson o‘rtasidagi munosabatlar, shahar hududlarida boshqacha tus oladi va talqin qilinadi. Bir so‘z bilan aytganda shaharlar inson xo‘jalik va ijtimoiy faoliyatining mahsuloti va shu bilan birga insonning hayot tarzini o‘ziga xos tomonga buruvchi omildir.

XX asrda jadallashgan urbanizatsiya jarayoni yer yuzi aholisining katta qismini shaharlarda yashashiga olib keldi, ijtimoiy mahsulotning katta qismi shaharlarda yaratilmoqda. SHu bilan birga insoniyat kelajagining qanday holatda bo‘lishi urbanizatsiya natijalaria bog’liq bo‘lib qolmoqda. Bunday vaziyatda jarayon natijasida vujudga kelayotgan muammolarni hal etish, oldini olish muhim va dolzarb masala bo‘lib qoladi. Buning uchun esa urbanizatsiyaning hududiy, geografik va ijtimoiy jihatlarini turli darajada o‘rganish, tadqiq va tahlil qilish taqozo etiladi. BMI mavzusining asosiy mazmuni urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi, hududiy jihatlari va tafovutlari, natija va oqibatlarni geografik tahlil qilishdan iborat. Binobarin ishni bajarishda qo‘yilgan maqsadlar quyidagilardir:

- Aholi punktlarining shakllanishi va ularning rivojlanish xususiyatlarini o‘rganish;
- SHahar aholi punktlarining shakllanishi va rivojlanish omillarni tahlil qilish;

- Urbanizatsiya jarayoni va uning dunyo mintaqalarida rivojlanishini qiyosiy o‘rganish;
- Urbanizatsiya xususiyatlari va oqibatlarini geografik tahlil qilish.

Ishni bajarishga qo‘yilgan maqsadlarni bajarishda bir qancha vazifalar o‘z echimini topadi. Bular:

- Aholi punktlari va ularning turli tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitda rivojlanish masalalari ochib beriladi;
- SHahar aholi punktlarining shakllanishi, ularning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni tahlil qilinadi;
- Urbanizatsiya tushunchasi, jarayonning rivojlanish bosqichlari haqida nazariy ma’lumotlar beriladi;
- Urbanizatsiya jarayoniga bevosita ta’sir etuvch umumiy geografik omillar tahlil qilinadi;
- Urbanizatsiya jarayoni tarixiy, hududiy va qiyosiy tahlil qilinadi, dunyo mintaqalarida va mamlakatlarda ushbu jarayonning xususiyatlari aroflicha tavsiflanadi;
- Urbanizatsiya jarayonining natija va oqibatlari, jamiyat va tabiat jo‘rtasidagi munosabatlarga ta’siri, insoniyat kelajagini belgilashdagi ahamiyati ochib beriladi.

Bitiruv Malakaviy ishining asosiy mazmuni uning bo‘limlarida izchillik bilan, atroflicha yoritiladi, ular raqamli va chizma ma’lumotlar, xarita va suratlar bilan to‘ldiriladi va izohlanadi.

Ishni bajarishda geografik tavsif, tasvir, qiyoslash, tarixiy, statistik tahlil usullaridan foydalanilib, axborot texnologiyalari vositalari yordamida taqdim etilishi nazarda tutiladi.

I BOB . AHOLIPUNKTLARINING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISHIGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR.

1.1 AHOLI HUDUDIY JOYLASHUV TIZIMLARI

Aholi punktlari aholi joylashuvining va xo‘jalik faoliyatining hosilasi sifatida turli ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy geografik omillar ta’sirida shakllanadi. Avvalo aholining er yuzida tarqalishi va turli tabiiy sharoitlarga muvofiq xo‘jalik tizimini, binobarin joylashuv tizimlarini shakllantirishi, hududiy rivojlantirish keyingi bosqichlarda hududlardagi aholi punktlari turlarining shakllanishiga olib keladi. Ta’kidlash joizki aholi punktlarining shakllanishi va rivojlanishi aholining hududiy joylashuvi jarayonindan kelib chiquvchi ijtimoiy hodisadir. SHunga ko‘ra aholi punktlarining turli hududlarda shakllanishiga ta’sir etuvchi va rivojlanishini belgilovchi omillar aholining hududiy joylashuvini belgilovchi omillar bilan mushtarakdir. Demak aholi punktlarining turli mintaqalardagi tafovutlarini tahlil qilish mohiyatan aholining turli hududlarda joylashuvini tahlil qilish bilan barobardir. Yer yuzida hozirgi kunda inson qadami va ta’siri sezilmaydigan hududlar qolmagan, lekin bir joyda avlodlar almashinuvi davomida muqim istiqomat qilishi va xo‘jalik faolityatini shakllantirish uchun bir qancha omillar ta’sir ko‘rsatadiki, bu hol er yuzida kishilar yashaydigan hududlar doirasini toraytiradi va asosiy joylashuv mintaqalarini hosil qiladi.

Yer yuzida aholi juda notekis joylashgan. Butun aholining 70% ga yaqin qismi quruqlikning 7% qismida yashaydi. SHu bilan bir vaqtda odam yashaydigan quruqlikning yarmiga yaqinida aholining o‘rtacha zichligi 1km^2 ga 5 kishidan kam to‘g’ri keladi. Aholi tomonidan butunlay o‘zlashtirilmagan erlar quruqlik maydoning 15% ini tashkil etadi. Insonlar tomonidan o‘zlashtirilmagan yoki zaif o‘zlashtirilgan erlar asosan tabiiy sharoit noqulay o‘lkalardir.

Aholi joylashuviga 4 omil ta’sir ko‘rsatadi.

Birinchisi – tabiiy sharoit. SHubhasiz, sahro, muzlik zonalari, tropik o‘rmonlar, baland tog’liklar kabi hududlar kishilar xayoti uchun qulay sharoitga ega emas. Bunday hududlar barcha materiklar va qit’alarda mavjud ekanligini hisobga oladigan bo‘lsak, albatta bunday joylar aholining doimiy yashamaydigan yoki qisman faoliyat eritadigan hududlariga kiradi. Masalan Osiyo qit’asida, baland tog’li mintaqalarda ham aholi qadimdan yashab keladigan va turli shakldagi aholi punktlari vujudga kelgan joylar bor, bundan tashqari sahrolarda ham aholi ko‘chmanchi tarzda hayot kechiradi. Bunday hududlarda aholli zichligi juda siyrak bo‘lsada ma’lum darajada aholi punktlari shakllangan va ular tabiiy sharoitga muvofiq bunyod qilinganligi bilan e’tiborga loyiqdir. Tadqiqot mavzusi aholi punktlarining turli tabiiy sharoitlarda shakllanishini o‘rganish bo‘lganligi uchun har qanday aholi siyrak hududlarda ham aholi punktlarining shakllanish jarayoni e’tiborga olinishi zarur. Binobarin hozirgi kunda tabiiy sharoit qulay bo‘lgan hududlardagi aholi punktlarining shakli va xususiyatlari bir-birlariga o‘xshash bo‘lib ular orasidagi farqlar asosan aholiga yaratilgan qulayliklarning texnologik darajasi bilan belgilansa, aholi an’anaviy turmush tarzi bilan yashab keladigan sharoiti noqulay va aholi siyrak joylashgan bunday hududlardagi aholi puntklarining shakllanishi xususiyatlarini o‘rganish alohida qiziqish uyg’otadi, zero yuqorida ta’kidlanganidek, aholi punktlari, ayniqsa, qishloqlar xalqlarning milliy – etnik qiyofasini, qadryaitlarini o‘zida aks ettiradi. SHunga ko‘ra shimol xalqlari, sahrolarda, baland tog’liklar va tropik o‘rmonlarda yashovchi oz sonli xalqlarning turar joylari, uylarining shakllari va xususiyatlari haqida so‘z yuritilganda, ularni tabiiy sharoitga muvofiq taqqoslash va xulosa chiqarish qadimda aholining tabiiy sharoitga qanchalik moslashagnligi haqida tasavvur qilishimiz mumkin bo‘ladi.

Osiyo sahrolari, dashtlarida ko‘chmanchi chorvachilik bilan shug’ullanuvchi va tundra zonasida yashovchi xalqlarning turar joylaridagi o‘xshashlik belgilari ularni qurishda ishlatiladigan materiallar, va shaklidadir. CHorvadorlar o‘tovlarining shakli cho‘l va dasht tabiati uchun mukammal yechimga ega, shamollar va yog’in sochindan sovuq va issiqqa chidash beruvchi material - jundan

bosilgan kigiz qoplama asosiy ahamiyatga egadir. Ayni material sahrolarning qattiq sharoitida odamlarning faoliyat yuritish uchun imkoniyat bergan. SHimol xalqlarida qoplama material siaftida hayvon terilari ishlatilgan. Ikkala holatda ham uy tayanchini engil va oson yig'iladigan yog'och va suyaklar tashkil qiladi.

Ikkinchi – quruqlikda odamlarning tarqalishiga tarixiy xususiyatlarning ta'siri. Zamonaviy odamlarning shakllanishi 40-30 ming yil oldin Janubiy-g'arbiy Osiyoda, SHimoli-sharqiy Afrika va Janubiy Yevropada boshlangan Bu hududlardan odamlar Eski dunyo bo‘ylab tarqalganlar. Eramizdan oldingi 30 va 10 ming yilliklar oralig'ida odamlar SHimoliy va Janubiy Amerikaga tarqalganlar, bu davr oxiriga kelib Avstraliyaga ham o‘tganlar. Bu o‘rinda shuni ta'kidlash lozimki, er yuzida odamning paydo bo‘lishi va tarqalishi haqida ilmiy bahslar hamon davom etmoqda. Bu borada ikki xil yondashuv bo‘lib, birinchisi odamlarning ya'ni "homo sapiens" ning bundan 50 ming yillar oldin qadimgi gominidlardan bitta hududda, aynan SHarqiy Afrikada ajralib chiqqanligi va shu erdan Er yuziga tarqalganligi (monotsentrizm) bo‘lsa, ikkinchisi odamlarning Er yuzidagi turli rayonlarda paydo bo‘lganligi (politsentrizm) haqidagi fikrlardir. Har ikki fikr uchun ham o‘ziga xos dalillar mavjud. Qadimgi odamlarning manzilgohlari turli qit'alarda topilgan. Er yuziga insoniyatning tarqalishi uzoq yillar davom etganligi, bu tarqalishning murakkab geografik yo‘nalishlarga ega ekanligini hisobga olsak, bu borada tadqiqotlar hali ko‘p davom etishi mumkinligiga amin bo‘lamiz. Er yuzi aholisining qadimgi manzilgohlaridan topilgan buyumlarga qarab xulosa chiqaradigan bo‘lsak, odamlar Er yuziga uzluksiz tarqala borganligini ko‘ramiz. Monotsentrik nazariya bo‘yicha qadimgi odamlar paleolit davrining oxirida Afrikadan Yevropa va Osiyoga undan Bering bo‘g'ozi orqali Amerikaga, Janubiy-SHarqiy Osiyo orqali Avstraliya va Okeaniyaga tarqalgan. Aholining tarqalishi va uzluksiz ko‘chib yurishiga asosan qulay tabiiy sharoit va oziq-ovqat topish tashvishi majbur qilgan. Er yuzida odamlarning ko‘payishi, oziq-ovqat topishning yangi usullari kishilarning o‘zlariga ma'qul kelgan hududlarda muqim joylashishlariga sabab bo‘lgan. Agar qadimgi davrlardagi odamlarning ko‘chib yurishiga yuqorida ta'kidlangan omillar sabab bo‘lgan bo‘lsa, kishilik jamiyati

rivojlanishining keyingi bosqichlarida yangicha sabablar paydo bo‘ldi va Er yuzi aholisi tarkibining murakkablashuviga sabab bo‘ldi.

Uchinchi – zamonaviy demografik vaziyatdagi xalqlar (masalan, Bangladeshda mamlakat hududi kichik bo‘lganligi uchun aholi zichligi 1 km^2 ga 750 kishiga to‘g’ri keladi).

To‘rtinchi – Ijtimoiy va iqtisodiy sharoitning kishilar xayotiga ta’siri. Bu ta’sirning bir ko‘rinishi sifatida aholining ko‘pchilik qismining dengiz va okean qirg’oqlari bo‘ylab joylashishi tendentsiyasida ko‘rishimiz mumkin.

YUqorida ta’riflangan omillar mamlakat va xalqlarning iqtisodiy ijtimoiy rivojlanishi natijasida murakkablashib boradi, kishilarning uzluksiz ko‘chib yurishga majbur etadi.

Aholi joylashuvini tavsiflash, asosiy xususiyatlar haqida aniq tasavvur hosil qilishda ikki ko‘rsatkich – aholi zichligi va shahar hamda qishloq aholisining tafovuti ajratib ko‘rsatiladi.

Aholi zichliginining ko‘rsatkichi – bu aholining maydonga nisbatini ifodalovchi matematik hisobigina emas. Unda xo‘jalikning umumiy ahvoli va yo‘nalishi, u yoki bu tipdagi tabiiy sharoitning kishilarning ishlab chiqarish faoliyati uchun yaroqliligi aks etadi. Industrial rivojlangan mamlakatlarda aholi o‘rtacha zichligi shahar aholisi salmog’ining yuqoriligi tufayli erlardan foydalanishni aks ettirmaydi. SHuning uchun ko‘pincha umumiy zichlikdan tashqari, qishloq aholisining zichligi alohida aniqlanadi. Buni butun mamlakat hududi yoki qishloq xo‘jaligida foydalanilayotgan va foydalanishga yaroqli hududlarga nisbatan ham olish mumkin.

Yer yuzasida aholi juda notekis joylashgan. Zichligi ming kishidan ortiq bo‘lgan gavjum hududlardan tashqari, odam umuman yashamaydigan hududlar ham mavjud. Inson tomonidan o‘zlashtirilmagan hududlar quruqlikning 15% ni tashkil etadi. Bunday joylarga qutbyoni hududlar (doimiy yashash hududlari 78^0 shimoliy kenglikdan janubda va 54^0 janubiy kenglikdan shimolda joylashgan). Ba’zi baland tog’ mintaqalari aholidan xolidir. (Bunga dengiz sathidan 5000 metr balandlikdagi barcha hududlarni kiritishimiz mumkin). SHuningdek Markaziy,

Janubiy-g’arbiy Osiyo va SHimoliy Afrikaning ulkan sahrolari ham odam yashamaydigan joylardir.

Er yuzi aholisining ko‘pchiligi tekisliklarda istiqomat qiladi. Insoniyatning ¾ qismi dengiz sathidan 500 m balandlikkacha bo‘lgan pasttekislik va tekisliklarda joylashgan. Bunday hududlar esa quruqlikning 27,8 % ni tashkil etadi. Yevropa, Avstraliya va Okeaniyada bunday hududlarda aholining 9/10 qismi yashaydi. Afrika va Janubiy Amerikada aholining anchagina qismi dengiz sathidan 500-1500 m (mos ravishda 34,6 va 27,5%) bo‘lgan hududlarda istiqomat qiladi. Boliviya, Afg’oniston, Efiopiya, Meksika va Peruda aholining 2/3 qismi dengiz sathidan 1000 m balandlikda yashaydi. Niderlandiya, Polsha, Frantsiya, YAponiya, AQSH va boshqa qator davlatlarda barcha aholi punktlari 500 m. lik chegaradan yuqoriga ko‘tarilmagan. (Niderlandiyada aholining 2/5 qismi dengiz sathidan past bo‘lgan joylarda yashaydi).

Er yuzi aholisining balandlik mintaqalarida taqsimlanishi. (S. Bruk)

1-jadval

Dunyo hududlari	Dengiz sathidan balandlik						YAshash hududining o‘rtacha balandligi	Hududining o‘rtacha balandligi
	200 m dan past	200-500 m	500-1000 m	1000-1500 m	1500-2000 m	2000 m dan baland		
	aholi % da						metrda	
Yevropa	68,8	23,5	7,2	0,5	-	-	170	300
Osiyo	56,5	23,5	11,7	4,9	2,5	0,9	320	950
Afrika	32,5	24,1	20,8	13,8	6,8	2,0	590	750
SHimoliy Amerika	46,9	33,3	7,9	4,1	4,0	3,8	430	700

Janubiy Amerika	**42,3**	**15,0**	**22,8**	**4,7**	**4,2**	**11,0**	**645**	**580**
Avstraliya va Okeaniya	**72,9**	**17,8**	**8,4**	**0,9**		**-**	**95**	**350**
Butun quruqlik (Antarktida va Grenlandiyadan tashqari)	**56,2**	**24,0**	**11,6**	**4,4**	**2,3**	**1,5**	**320**	**725**

Aholining balandlik mintaqalari bo‘ylab notekis joylashishiga yana bir sabab Er yuzi quruqlik qismlaridagi o‘rtacha balandliklarning turlicha ekanligidir. (Osiyoda 950 m, SHimoliy Amerikada 700-750 m, Yevropada 300 m). Ammo bu aholining notekis joylashuviga ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy sabab emas. Masalan, Osiyo qit’asida o‘rtacha balandlik Amerikanikidan yuqori, lekin aholisining ko‘pchiligi pasttekisliklarda yashaydi. Bu holatni Osiyo balandlik mintaqalarining yaxshi o‘zlashtirilmaganligi bilan tushuntirish mumkin. shuning uchun ham Osiyo aholisining ¾ qismi Xitoy, Hindiston, Hindixitoy va boshqa mintaqalarning ulkan pasttekisliklarida nihoyatda zich holatda yashamoqda. Buni YAponiya misolida ham ko‘rishimiz mumkin. Aholisining son jihatdan ortiqligi kuzatilgani holda Er yuzasining katta qismi dengiz sathidan 500 m balandlikda joylashganligiga qaramay, bu hududlarda aholi zichligi past, 1000 m balandlikda esa deyarli odamlar yashamaydi.

1-diagramma

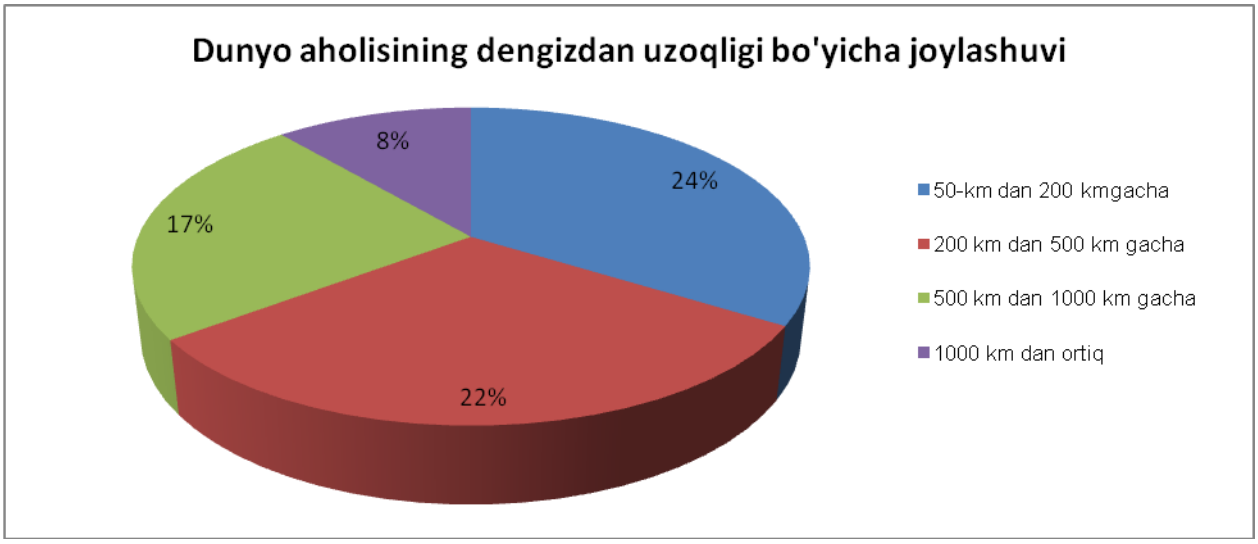

YUqorida keltirilgan ma’lumotlardan kelib chiqib aholi punktlarining shakllanishiga kishilarning xo‘jalik faoliyatini doimiy olib borishi mumkin bo‘lgan hududlarda yuzaga keladigan omillar ta’sir etadi degan xulosaga kelishimiz mumkin. Jamiyat taarqqiyotining turli davrlarida ijtimoiy boylikning tshplanish hududlari turli tabiiy geografik sharoitga ega bo‘lgan hudularda taqsimlangan va yirik davlatlar, imperiyalarning vujudga kelishiga olib kelgan, bu esa o‘z navbatida aholi punktlarining yuqori darajada rivojlanishiga sabab bo‘ladi. Tabiiy sharoit omili aholining yashash tarziga doimo ta’sir ko‘rsatar ekan, aholi punktlarining hududiy shakllanishiga ham uzluksiz ta’sir etuvchi omil hisoblanadi. Tabiiy sharoit omillarining ta’siri jamiyat taraqqiyoti va ishlab chiqarish usulining takomillashuviga mos ravishda turli darajada namoyon bo‘ladi. Masalan, kishilarning oziq – ovqat va boshqa ehtiyoj mahsulotlarini etishtirish darajasidagi taraqqiyot bosqichida tabiiy sharoit omillarining ta’siri kuchli bo‘lgan. Buni qadimiy tsivilizatsiyalarning faqat yirik daryolar quyi qismida shakllanganligi misolida ko‘rdik. Kishilarning suvga bo‘lgan ehtiyojini qondirish doirasi daryodan suvni bevosita chiqara olish masofasi bilan belgilangan. SHu bilan birga boshqa hududlarga suvni etkazib borish ham, er yuzasining tuzilishi bilan bog’liq bo‘lgan. Bundan tashqari tabiiy sharoitning boshqa omillari ham insonlarning o‘z xo‘jalik faoliyatlari uchun eng qulay bo‘lgan joylardagina o‘rnashib doimiy yashash hududlarini tashkil qilishiga sabab bo‘lgan edi. Texnika taraqqiyoti, fanning yutuqlari va jamiyat tajribasi aholining avval noqulay hisoblangan hududlarga ham

tarqalishiga va aholi punktlarini bunyod qilishiga olib keldi va bu holat texnologik taraqqiyot darajasida kengayib boraveradi. Endilikda odamlar uchun eng noqulay bo‘lgan tabiiy sharoitli hududlarda ham yirik aholi punktlari, shaharlar tizimlari mavjud.

Binobarin, aholi punktlarining shakllanishiga ta’sir etgan tabiiy sharoit omillarini tarixiy nuqtai nazaridan quyidagi tarzda keltirish mumkin:

- Tabiiy suv havzalari va ularning ta’sirida vujudga kelgan unumdor tuproqli hududlar;
- Dengiz bo‘ylaridagi kemalar to‘xtashi uchun eng qulay bo‘lgan qirg’oqlar;
- Quruqlikdagi savdo yo‘llarining atrofidagi tabiiy suv havzalarining mavjudligi;
- Er yuzasining tuzilishi va balandlik mintaqalarida aholi xo‘jalik faoliyati uchun etarli sharoitga ega hududlar;
- O‘simlik qoplami, asosan keng bargli o‘rmonlar zonasi;
- Er osti foydali qazilmalarining topilishi.

Zamonaviy aholi punktlarining shakllanishi tabiiy sharoit omillariga butunlay bog’liq emas. Iqtisodiy rivojlanishning yuqori darajasidagi davlatlar o‘z tabiiy resurslardan foydalanish imkoniyati mavjud hududlarda barcha talablarga javob beradigan shaharlar bunyod qilish salohiyatiga egadirlar. Ayniqsa, foydali qazilma konlarining katta zahiralari topilgan joylar, yoki sun’iy sug’orish tizimini vujudga keltirish natijaisda o‘zlashtirilgan cho‘l va dasht zonalarida hozirgi kunda aholi puntklarining turli shakllari mavjud. Lekin bu aholi punktlari ham tabiiy sharoit omili hisobga olingan holda qurilishi talab etiladi.

1.2 SHAHAR AHOLI PUNKTLARINING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

SHaharlar kishilik jamiyatining ilk davrlar bo‘lgan antik davrlarda yuqori darajada shakllanib, jamiyat taraqqiyotida katta o‘rin tutgan. Antik davr davlatchiligida shaharlar markaziy o‘rin tutib, aholi punkti sifatida emas davlatlar negizi sifatida maydonga chiqadi. Misr, YUnoniston, Rim va Old Osiyo mamalakatlari shaharlarning rivojlanishi tufayli kuchli taraqqiy etgan davlatlarga aylangan. SHaharlar inqirozi esa, bu davlatlarning parchalanishiga va hatto yo‘q bo‘lib ketishiga sabab bo‘lgan.

SHaharlar ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida vujudga kelgan aholi punktlari bo‘lib, ularning bunyod qilinishida qishloqlarga nisbatan turli tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy hamda eng muhimi strategik qulaylik sharoitlari talab etiladi. Aytish mumkinki, ba’zi hollarda bu talablardan eng muhimi muayyan bitta omilga bo‘ysinadi.

SHaharlarning shakllanishi va rivojlanishi insoniyat taraqqiyotida yangi yo‘nalishlarni ochib beradi. Barcha yangiliklar, o‘zgarishlar, tushuncha va munosabatlar shaharlarda paydo bo‘ladi. Arxitektura, yozuv, siyosiy munosabatlar, ilm-fan taraqqiyoti shaharlar tushunchasi bilan bog’liqdir. Qadimiy shaharlardagi binolar, shakllar turli tarixiy davrlar qiyofasi haqida ma’lumot beradi va bugungi kunda shaharlarning rivojlanishi mamlakatlarning ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotidagi asosiy ko‘rsatkichlaridan biridir. Turli tarixiy davrlarda

shaharlarning ahamiyati u yoki bu darajada o‘zgarib turgan bo‘lsada, ular yirik aholi punktlari, asosiy ishlab chiqarish va savdo tugunlari, strategik ahamiyatga ega bo‘lgan nuqtalar, poytaxtlar kabi vazifalarni bajarib kelgan.

SHaharlarning tarixiy ahamiyati shundaki, turli davrlarda xalqlarning milliy shakllanishi madaniy va ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishi haqida ma’lumot beradi. Binobarin shaharlarning vujudga kelishi va shakllanishida xalqlarning rivojlanish yo‘nalishlari namoyon bo‘ladi.

SHaharlar, aholi punkti va ijtimoiy hodisa sifatida turli tarixiy davrlarda jamiyat taraqqiyotida alohida o‘rinlarga ega bo‘lgan. Xususan:

- ✓ **SHaharlar davlat negizi sifatida (Bobil, Afina, Rim va h.k.)**
- ✓ **SHaharlar ijtimoiy siyosiy g’oyalar markazi (Quddus, Makka)**
- ✓ **SHaharlarning madaniy va ijtimoiy rivojlanish markazlari sifatidagi o‘rni (Samarqand, Buxoro, Istambul, Parij, Sankt - Peterburg va b.)**
- ✓ **SHaharlar milliy tiklanish, davlatchilik markazi (Kiev, Moskva, Novgorod, Dehli)**

SHunday o‘rin xususiyatiga ega bo‘lish orqali shaharlar jamiyat taraqqiyotining yangi yo‘nalishlarini binobarin insoniyat tarixining o‘zgarishlar bosqichini yuzaga keltirgan deyish xato bo‘lmaydi. CHunki insoniyat tarixining o‘zgarishlari muayyan hududda, xususan shaharlarda ro‘y beradi.

Hozirgi zamonda shaharlar mamlakat iqtisodiy ijtimoiy rivojlanishining asosiy hududlaridir. SHaharlarning iqtisodiy geografik o‘rni va xususiyatlari rivojlanishga ta’sir etuvchi omillardan biri ekanligi ta’kidlanadi.

Qadimgi shaharlarning vujudga kelishida asosan ikkita omil muhim o‘rin tutgan.

1. Savdo-sotiqning rivojlanishi;

2. Strategik maqsadlar.

SHaharlar asosiy xalqaro savdo yo‘llariga xizmat qilish nuqtalarida vujudga keladi. Bunday shaharlarning vujudga kelishi uchun asosiy omil savdo-sotiq uchun qulay sharoitdir. SHaharlarning savdo sotiq omili ta’sirida vujudga kelishi qadimda

Osiyo qit’asi uchun xarakterli bo‘lgan. CHunki eng yirik savdo yo‘llari Osiyo qit’asida edi.

SHaharlarning strategik maqsadlarda vujudga kelishi eng avvalo shahar va shahar aholisini dushmandan himoya qilishga asoslanadi. Bunda shaharlar bostirib kelayotgan dushmanni to‘xtatib qoluvchi yagona to‘siq bo‘ladi. SHaharlarni barpo etishda bunday maqsadning bosh omil bo‘lishi jamiyatdagi iqtisodiy ijtimoiy va siyosiy munosabatlarning o‘ziga xos shakllanishi natijasidir. O‘rta asrlar Evropasida siyosiy va ijtimoiy beqarorliklar hukm surishi o‘sha davr Evropa shaharlarining vujudga kelishida ushbu omilning bosh maqsad sifatida qabul qilinishiga sabab bo‘ldi.

Zamonaviy shaharlarning vujudga kelishidagi asosiy omil iqtisodiy geografik rayonlashtirish bilan bog’liq. Resurslardan foydalanish va mehnat resurslarini joylashtirish, mamlakatda iqtisodiy rayonlarni shakllantirish masalalari shahar bunyod qilish va shaharsozlik bilan chambarchas bog’liqdir.

Dunyo mamlakatlarida aholi punktlarining shahar maqomini olishlari uchun mezonlarning turlicha darajasi qabul qilingan, lekin asosiy ko‘rsatkich aholi miqdori bo‘lib qolgan. SHahar maqomini berishda aholi sonidan tashqari, aholining ishlab chiqarishdagi bandligi, xususan sanoat va noishlab chiqarish sohalaridagi ulushi ham asosiy mezonlardir. Turli mamlakatlarda bu mezonlar darajasining har xilligi mamlakatlardagi yashash sifati va darajasi, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish xususiyatlari hisobga olinadi. Masalan: Rossiya Federatsiyasida aholi soni 12 mingdan oshgan va aholining 80% sanoat va xizmat ko‘rsatish sohasida band bo‘lgan aholi punktlari shahar maqomini oladi. O‘zbekistonda muvofiq ravishda aholi soni 7 mingdan oshishi talab qilinadi. Bunday ko‘rsatkichlar Evropa mamlakatlarida ham har xil bo‘lib, mamlakatdagi ishlab chiqarish sohalari xususiyatlari va aholi punktlari haqidagi tushunchalariga bog’liq.

SHahar turmush tarzining paydo bo‘lishi yoki shakllanishi ijtimoiy mehnat taqsimotida yangi turdagi mahsulotlarning paydo bo‘lishi va ularga bo‘lgan ehtiyojning ortib borishi bilan bog’liqdir. Bunday mahsulotlar eng avvalo bevosita

tirikchilik uchun zarur bo‘lgan asbob-uskunalar, kiyim-kechak va oziq-ovqat ko‘rinishida bo‘lgan bo‘lsa, keyingi davrlarda harbiy ehtiyojlar uchun qurol-yarog’lar, kundalik hayotda alohida o‘ringa ega bo‘lgan zebu-ziynat va boshqa turdagi mahsulotlar ma’naviy madaniy ehtiyojlarni qondiruvchi mahsulotlarni yaratish jarayonida kishilik jamiyatining taraqqiyoti aks etadi. SHahar turmush tarziga xos bo‘lgan xususiyatlar namoyon bo‘ladi. Dastlabki shaharlar Frot va Dajla oralig’ida, Misrda, Hindistonda, O‘rta Er dengizi bo‘yida, Xitoyda paydo bo‘lgan va jamiyat taraqqiyotining keyingi rivojlanishi uchun asos bo‘lib xizmat qilgan.

SHahar turmush tarzining zamonaviy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. **Miqdoriy.**
2. **Iqtisodiy**
3. **Arxitektura**
4. **Madaniy**
5. **Demografik**
6. **siyosiy – huquqiy**
7. **ijtimoiy – psixologik**
8. **kommunal - maishiy**

Miqdoriy xususiyat mamlakat aholisining salmoqli ulushining yirik shaharlarda to‘planishi bilan bog’liq. Ma’lumki aholining yuqori darajadagi zichligi yirik shaharlarda kuzatiladi. Aholi gavjumligi, aholi punktlarining vertikal o‘sishi hodisalari XX asr shaharlari uchun tabiiy holdir. SHaharlarda tabiiy o‘sish qishloqlardan ko‘ra past bo‘lgani holda tug’ilish miqdori yuqoridir.

Iqtisodiy xususiyatning mohiyati shaharlarda ishlab chiqarish korxonalarining ko‘payib borishi va mamlakatda yaratiladigan milliy mahsulotning katta qismi shaharlarga to‘g’ri kelishidir. SHuningdek yirik shaharlarda ishlab chiqaruvchi va xaridorning yaqinligi ishlab chiqarishdagi rivojlanishni tezlashtiradi va iste’mol darajasini o‘stiradi. SHahar turmush tarzining iqtisodiy xususiyati kishilarning mulk va uning to‘planib borishida doimo yangiliklar bilan to‘ldirilib borishi bilan xarakterlanadi.

Arxitektura xususiyati alohida izoh talab qilmaydi. CHunki shahar va qishloqlarga xos qurilishlar hamma vaqt va har doim bir-biridan farq qilib kelgan. Lekin ba’zida shaharlarda qishloqlarga xos qurilishlar va shu bilan birga qishloqlarda shaharlarga xos binolar uchrab qoladi. Bu mamlakat aholisining yashash sifati bilan bog’liq. Tarixiy nuqtai nazardan yondashilganda arxitektura xususiyati shahar aholi punktlarining kishilik jamiyati taraqqiyotida juda katta rolini ko‘rsatib beradi. Qadimgi binolarning shakli, bezaklari va qurilish usuli o‘sha davr kishilarining tushunchalari, bilim va dunyoqarashlari, orzu-umidlarini ifodalaydi. SHuningdek, aholini ruhiy tarbiyalashda asosiy o‘rin tutganligi ta’kidlanadi. Bir so‘z bilan aytganda binolar kitob bosish ixtiro qilingunga qadar kishilarning ongi va ruhini boshqarishda asosiy omil bo‘lgan. Bu xususda frantsuz yozuvchisi V. Gyugoning fikrlari diqqatga sazovordir. Ayni vaqtda shaharlar axitekturasi mamlakatdagi iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy rivojlanishni aks ettirmoqda.

Madaniy xususiyati shahar kishisining o‘z madaniy va ma’rifiy ehtiyojlarini qondirishga ko‘proq imkon topa olishi bilan bog’liq. SHaharlarda kishilarning madaniy dam olishi va tarbiyalanishi iqtisodiy rivojlanish omillaridan biridir. SHuning uchun ham yirik shaharlarda kishilarning ko‘ngil ochish va dam olishini ta’minlashdan katta daromad olinmoqda. SHahar turmush tarzining madaniy xususiyati madaniy rivojlanishga ehtiyojning doimiy o‘sib borishi bilan xarakterlanadi.

Demografik xususiyat asosan rivojlangan va urbanizatsiya darajasi yuqori bo‘lgan mamlakatlarga xos bo‘lib, tug’ilish va tabiiy ko‘payish darajasining shaharlarda tobora kamayib borishi, jinsiy yosh tarkibida qariyalarning, shuningdek ayollarning erkaklardan ortiqligi tendentsiyasi ortib borishi bilan xarakterlanadi. Bu xususiyat shahar turmush tarzining boshqa xususiyatlari bilan chambarchas bog’liqdir. XX asr yirik shaharlarida tabiiy ko‘payish darajasining pasayishi bilan shaharlar aholisi miqdor jihatdan tobora ko‘payib boraveradi va bu aholining mexanik ko‘payishi bilan bog’liqdir.

SHahar turmush tarzining **siyosiy – huquqiy xusus**iyati aholining ijtimoiy rivojlanishidagi eng muhim omillardan biridir. SHahar aholisi mamlakat va dunyodagi siyosiy yangiliklar va o‘zgarishlarga nisbatan doimo munosabat bildiradi, ta’sir ko‘rsatadi shu bilan birga bu hodisalarning yuz berishiga sabab bo‘ladi. Fuqarolarning huquqiy tushunchalarining shakllanishi shahar aholisining hayotga bo‘lgan munosabatlari bilan bog’liq.

YUqorida ko‘rib o‘tilgan xususiyatlar asosiylardan bo‘lsada shahar turmush tarzini belgilovchi bosh omillar emas. SHahar turmush tarzining namoyon bo‘lishida eng asosiy ko‘rsatkich **ijtimoiy psixologik xususiyatlardir**. SHahar kishisining psixologiyasi tez moslashuvchanligi bilan ajralib turadi. SHahar kishisi haraktchan bo‘lib bu tobora ko‘payib borayotgan avtomobillar bilan bog’liq. Avtomobillarning ko‘payishi esa o‘z navbatida yirik shaharlar uchun muammolar yaratmoqdaki, bu muammolar rivojlangan davlatlarda shahar turmush tarzining ajralmas qismi bo‘lib bormoqda. SHahar kishisi o‘z ma’naviy, ma’rifiy va ilmiy salohiyatini oshirib borish, shuningdek bo‘sh vaqtini mazmundor o‘tkazish uchun doimo imkoniyat topa oladi. Kommunal maishiy xizmatlar esa shahar turmushini engillashtirshga xizmat qiladi.

SHahar turmush tarzining vujudga kelishida bir qancha omillar yuqorida ko‘rib o‘tilgan xususiyatlarning yuzaga chiqishiga ta’sir ko‘rsatadi. Bu omillarning asosiy qismi mamlkatdagi iqtisodiy ijtimoiy rivojlanish bilan bog’liq. Siyosiy o‘zgarishlar ham bir qadar mamlakatdagi turmush tarzining o‘zgarishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Inson omili shahar turmush tarzining shakllanishidagi asosiy omildir. Tarixiy davrlar mobaynida mamlakat hududidagi ijtimoiy mehnat taqsimotini vujudga keltiruvchi mehnat va kasb-kor turlari ijtimoiy ongning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, Evropa qit’asidagi tarixiy rivojlanishda ichki siyosiy o‘zgarishlarning ko‘p marotaba ro‘y berishi, tirikchilik manbai bo‘lgan asosiy mahsulot turlarining faqat qishloq xo‘jaligi bilan bog’liq bo‘lmasligi, aholi punktlarining vujudga kelishida shahar tipining ma’qul ko‘rilishiga olib keldi.

SHaharlar o‘z ko‘lamiga ko‘ra 3 kategoriyaga bo‘linadi: katta, o‘rta va kichik. Biroq bu tushunchalar tarixiy – geografik nuqtai nazardan nisbiydir. Turli davrlarda iqtisodiy geografik o‘rni ahamiyatining o‘zgarishi yoki biron ijtimoiy hodisa (masalan urushda vayron bo‘lishi, kasallik epidemiyasi) tufayli yirik hisoblangan shaharlar inqirozga uchrab yoki taraqqiyotdan orqada qolib ketishi natijada kichik shahar holida qolishi mumkin. SHuningdek ayni vaqtda aholi punktlarining katta-kichikligini belgilovchi omillar turli mamlakatlarda turlichadir. Har holda shaharlarning katta-kichikligini belgilovchi umumiy mezon juda zarurdir.

O‘zbekistonda aholisi 100 mingdan ortiq bo‘lgan shaharlar katta, 50 dan 100 minggacha bo‘lgan shaharlar o‘rta, 50 ming kishigacha aholisi bo‘lgan shaharlar kichik shaharlar hisoblanadi. Maxsus ilmiy tadqiqotlarda shaharlar klassifikatsiyasi quyidagicha ifodalanadi:

I. 10-20 ming – kichik shaharlar

II. 20-50 ming – «yarim o‘rta» shahar

III. 50-100 ming – o‘rta shahar

IV. 100 – 250 ming –katta shahar

V. 250-500 ming – yirik shahar

VI. 500-1000 ming – eng yirik shahar

VII. 1000 ming va undan ortiq - millioner shahar

SHaharlarning bunday miqdoriy ko‘rsatkichlari ma’lum qonuniyatlarga bo‘ysunadi. Masalan I toifa shaharlari ko‘pincha temir yo‘l stantsiyalari yoki kichik resurs shaharchalaridan tashkil topsa, II shaharlar asosan resurs shaharlari, III toifa shaharlarining deyarli barchasi tumanlarning ma’muriy markazlaridan iborat. Bunday shaharlar qisman IV toifada ham bor. Ammo V toifa shaharlarining barchasi viloyat markazlaridir.

SHu tarzda shaharlar ierarxiyasi vujudga keladi. Ierarxiya shakli qancha to‘g’ri va to‘la bo‘lsa, mamlakat yoki boshqa bir hudud ham ijtimoiy iqtisodiy jihatdan shunga muvofiq bo‘ladi. Maxsus ilmiy adabiyotlarda **Zipfa-Styuart**

qoidasi mavjud bo‘lib, u hudud shaharlarining bir tartibda to‘g’ri joylanishini nazarda tutadi. Masalan, ikkinchi shahar birinchi shahar aholisining yarmi, uchinchi shahar shahar uning 1/3 , to‘rtinchisi ¼ aholisiga ega bo‘lishi kerak. Biroq bu g’oya hayotda to‘laligicha o‘z isbotini juda kam holda topgani uchun u gipoteza darajasida talqin qilinishi mumkin.

SHunga qaramay, yuqoridagi qoida ma’lum ahamiyat kasb etadi. Har qalay mamlakat o‘z shaharlar turi, tarkibi va tizimini ana shunday zanjirsimon, pog’onasimon tartibda shakllantirishga harakat qilishi va o‘zining mintaqaviy siyosatida amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir. Sababi – mamlakat aholisining ko‘pchilik qismini uning bir yoki ikki yirik shahrida to‘planishi ham **(shaharlar gipertrofiyasi deyiladi)**, yoki aksincha aholining juda ko‘p mayda shaharlarda tarqalishi ham yaxshi emas. Tabiiyki, ikkinchi holda mamlakat hududiy iqtisodiy jihatdan rivojlanmagan bo‘ladi.

SHaharlar ierarxiyasini piramidasimon ham tasavvur qilish mumkin. U yoki bu hudud uchun tuzilgan piramida ayni paytda turli yiriklikdagi shaharlar rivojlanishi bilan bog’liq muammolarni aks ettiradi.

SHaharlar klasifikatsiyasida «birinchi» va «ikkinchi» shahar tushunchalari mavjud. Masalan, O‘zbekistonning birinchi shahri uning poytaxti Toshkent bo‘lsa, uning ikkinchi darajasida hozirgi vaqtda Namangan da’vogarlik qilmoqda.

Respublikamizda yirik shaharlar 17 ta bo‘lib ularning aholisi 100 mingdan ortiq, Bular:

2-jadval

№	Shahar nomi	Aholi soni (ming kishi 2007 yil)
1	**Toshkent**	2150.3
2	**Namangan**	418.6
3	**Samarqand**	363.9
4	**Andijon**	359.5

5	**Nukus**	259.3
6	**Buxoro**	240.8
7	**Qarshi**	219.0
8	**Qo‘qon**	206.5
9	**Farg’ona**	187.1
10	**Marg’ilon**	169.4
11	**CHirchiq**	141.3
12	**Jizzax**	139.1
13	**Urganch**	135.2
14	**Angren**	131.5
15	**Termiz**	125.3
16	**Navoiy**	122.9
17	**Olmaliq**	119.1

Yuqorida sanab o‘tilgan shaharlar kattaligi bo‘yicha keltirilgan bo‘lib, bu tartib yillar davomida o‘zgarib boraveradi zero, O‘zbekiston shaharlarida bunyodkorlik ishlari ko‘plab olib borilishi natijasida shahar aholisi soni ham to‘xtovsiz o‘sib bormoqda.

SHaharlar funktsiyasi deganda shaharning mamlakat yoki xalqaro miqyosda bajaradigan vazifasi, ishlab chiqarishdagi o‘rni va h.k lar tushuniladi. Har bir shahar o‘z funktsiyasiga ega bo‘lib, bunday funktsiyalar ma’muriy-hududiy, siyosiy-iqtisodiy, fan, rekreatsiya funktsiyalari bo‘lishi mumkin. SHaharning ma’muriy hududiy funktsiyasi muayyan ma’muriy birlikdagi o‘rni bilan belgilanadi. M: viloyat markazlari.

Siyosiy boshqaruv funktsiyasi poytaxt shaharlarga tegishlidir. Iqtisodiy funktsiyasi shaharda turli sanoat tarmoqlarining mavjudligi transport yo‘llarining o‘tganligi, xalqaro portlarning mavjudligi, yirik vbank, savdo markazlarining mavjudligi kabilar bilan belgilanadi. SHaharning rekreatsion funktsiyasi tabiiy sharoitdan kelib chiqqan holda kishilar sog’ligi va dam olish uchun qulayligi, qadimiy madaniyat markazi ekanligi kabi shartlarni o‘z ichiga oladi. Ilm-fan shaharlari maqomi shaharlarda yirik o‘quv maskanlari, ilmiy tadqiqot markazlari mavjudligini hisobga olgan holda beriladi.

YUqorida ko‘rsatib o‘tilgan yo‘nalishlarning mavjudligi bo‘yicha bir funktsiyali, ikki funktsiyali yoki ko‘p funktsiyali shaharlar ajratiladi.

O‘zbekistondagi shaharlar bajaradigan funktsiyalariga ko‘ra 5 kategoriyaga bo‘linadi:

1-chizma

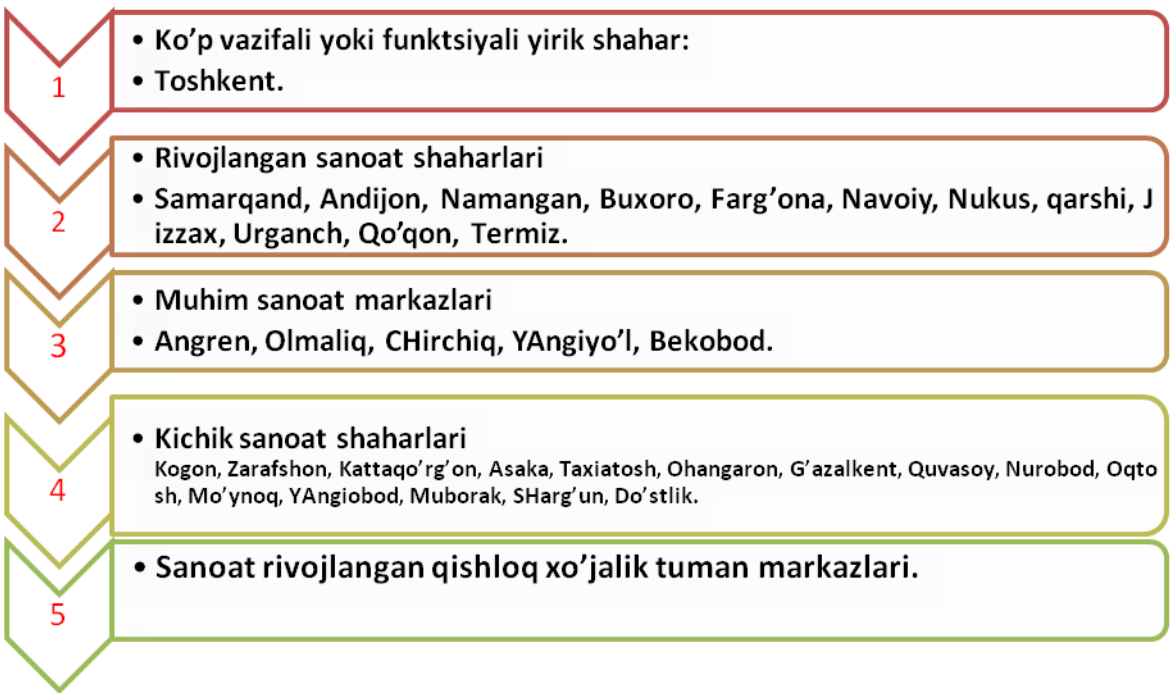

Bajaradigan funktsiyasi turli yo‘nalishda bo‘lishiga qaramay dunyodagi yirik shaharlarning aksariyati tarixiy ijtimoiy jihatdan eng muhim yo‘nalishlari nomi bilan ataladi. M: Xalqaro moliyaviy markaz, kurort shaharlar, universitet shaharlari, port shaharlar va h.k.

SHaharlarning genetik xususiyatlari funktsional tiplari bilan bog'liq holda shaharning vujudga kelish jarayonida ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotdagi o‘rni bilan bog'liqdir. Bunday xususiyatlarni biz zamonaviy shaharlarning aniq ko‘ra olamiz. M: konchilar shahri.

Yirik shaharlarning genetik xususiyatlarini tarixiy jihatdan qaysi yo‘nalishlar bilan bog'liq ekanligiga qarab aniqlash mumkin. Bunda shaharning barpo etilishiga asosiy ta'sir ko‘rsatgan ijtimoiy iqtisodiy omillar, shahar atrofi hududidagi tabiiy resurslar va shaharlarning turli tarixiy davrlarda qanday ahamiyatga ega bo‘lganligiga qarab xulosa chiqarishimiz mumkin. SHahar genetik tipini aniqlashda shahar toponimikasi ham katta ahamiyatga egadir.

SHaharlarning funktsional genetik tiplariga ko‘ra quyidagi umumiy atamalar mavjud: poytaxt shaharlar, sanoat shaharlari, port shaharlar, universitet shaharlar, kurort va boshqalar.

SHaharlar vujudga kelishi birinchi navbatda ijtimoiy mehnat taqsimoti bilan bog'liq bo‘lgani holda, jamiyat hayotidagi o‘zgarishlar, rivojlanishlar oqibatida yangi xususiyatlarni kasb eta boshlaydi.

Ayni vaqtda shaharlarning iqtisodiy geografik o‘rnini belgilovchi mezonlar quyidagilarni tashkil etadi:

2. **SHaharlarning aholi punkti sifatida hududdagi ahamiyati.**
3. **SHaharlarning iqtisodiy rayon ishlab chiqarishdagi korxona va mehnat resurslarining joylashuvidagi o‘rni.**
4. **SHaharlarning mamlakat iqtisodiyoti, transporti, aholi joylashuvidagi ahamiyati.**
5. **SHaharlarning xalqaro iqtisodiy siyosiy munosabatlardagi o‘rni.**

SHaharlarni ularning hududiy mehnat taqsimotida ishtirokiga qarab klassifikatsiya qilish yo‘li bilan har bir shaharning mehnat taqsimotida tutgan o‘rnini, shahar sanoatining qanday xom-ashyoga asoslanishi yoki tayyor mahsulotni qaysi tomonlarga jo‘natishi aniqlanadi. Bu esa ana shu mavjud

aloqalarning qanchalik iqtisodiy jihatdan to‘g’riligiga va samaradorligiga baho berish imkoniyatini beradi.

Hududiy mehnat taqsimotida har bir shaharning tutgan o‘rnini aniqlashda uning iqtisodiy geografik o‘rnini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy geografiya fanida shaharlarni ularning hududiy mehnat taqsimotida tutgan o‘rniga qarab quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin:

1. **Faqat mahalliy aloqalarda ishtirok etuvchi shaharlar (quyi ma’muriy rayonlarning iqtisodiy madaniy markazlari)**
2. **Iqtisodiy rayonlarning o‘z ichidagi mehnat taqsimotida ishtirok etuvchi shaharlar**
3. **Iqtisodiy rayonlararo mehnat taqsimotida ishtirok etuvchi shaharlar**
4. **Xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etuvchi shaharlar.**

Iqtisodiy geografiyada iqtisodiy geografik o‘rin tushunchasining muhimligini. Uning mamlakatlar, rayonlar va shaharlarning rivojlanilshidagi rolini N. N. Baranskiy asoslab bergan. N. N. Baranskiy ta’rifi bo‘yicha, iqtisodiy geografik o‘rin – muayyan joy, rayon yoki shaharning o‘zidan tashqarida yotgan va uning rivojlanishi uchun ma’lum iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lgan ob’ektlarga nisbatan hududiy munosabatidir.

Iqtisodiy geografik o‘rin qulayligi shaharlarning vujudga kelishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. CHunki shaharlar o‘z-o‘zidan vujudga kelmasligi, balki o‘z atrofidagi xo‘jalik hayoti bazasida, iqtisodiy aloqalar negizida paydo bo‘lishi va rivojlanishi bizga ma’lum.

Zamonaviy shaharlarning iqtisodiy geografik o‘rnining qulayligini belgilovchi muhim omil ayni vaqtda, undagi ishlab chiqarishning yoqilg’i, xom-ashyo resurslari bilan ta’minlanganligidir. SHaharning iqtisoddiy geografik o‘rni qanchalik qulay bo‘lsa, uning o‘sha resurslarni tashib keltirishi, tayyor mahsulotlarni o‘zlashtirishi, iqtisodiy aloqalari shunchalik qulay bo‘ladi, shuningdek uning rivojlanishi, yiriklashuvi uchun imkoniyatlar ham ko‘p bo‘ladi.

SHaharlar o‘z geografik o‘rnining o‘zgarishiga ma’lum ta’sir ko‘rsatadi. SHahar o‘z atrofidagi hududlarda o‘zi uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish tarmoqlarini vujudga keltirish yo‘li bilan (sanoat, qishloq xo‘jalik tarmoqlarini) ularga iqtisoddiy ta’sir ko‘rsatadi. SHaharlar, shuningdek, ma’lum pozitsiyani egallaganlaridan (masalan poytaxt bo‘lganidan keyin)o‘z iqtisodiy geografik o‘rnini har tomonlama yaxshilaydi.

SHaharlarning iqtisodiy geografik o‘rni ularning hududiymehnat taqsimotidagi o‘rniga, ixtisosiga ta’sir ko‘rsatadi. N. N. Baranskiy har bir shahar o‘zi joylashgan iqtisodiy rayonning xarakterli belgilarini ko‘zgudagidek ko‘rsatib turadi degan edi. Haqiqatan ham har bir iqtisodiy rayonda o‘sha rayonning ixtisosi bilan bog’liq bo‘lgan shaharlarning ma’lum ishlab chiqarish tiplari rivojlangan.

N. N. Baranskiy shaharlarning iqtisodiy-geografik o‘rnini o‘rganishda ularning quyidagi o‘rinlarga ajratib ko‘rsatadi:

1. **SHaharlarning mikrogeografik o‘rni**
2. **SHaharlarning mezogeografik o‘rni**
3. **shaharlarning makrogeografik o‘rni**

SHaharlarning mikrogeografik o‘rni shaharning yaqin atrofga nisbatan tutgan o‘rni bo‘lib, bunday shaharalar kichik hududlarning (tuman, viloyat)iqtisodiy ijtimoiy rivojlanishida ahamiyatlidir.

Mezogeografik o‘rin deganda shaharlarning mamlakat, mintaqa miqyosida iqtisodiy ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lishi tushuniladi.

Makrogeografik o‘rin esa shaharlarning qit’a yoki hatto dunyo miqyosida ta’sir doirasiga ega ekanligini ta’kidlaydi.

II. BOB. URBANIZATSIYA JARAYONINING HUDUDIY TAFOVUTLARI VA SABABLARI.

2.1 URBANIZATSIYA HAQIDA TUSHUNCHA VA UNING SHAKLLANISHI.

Aholi punktlarining shakllanishiga tabiy sharoitning turli omillari doimiy ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlagan holda, joyning relef xususiyatlari alohida belgilovchi omil ekanligi e’tirof etilishi lozim. CHunki har qanday iqlim, yoki tabiiy resurslar salohiyatiga ega hududlarda ham kishilar muqim yashashga moslashadilar va muvofiq xo‘jalik tizimini yaratadilar. Ammo joyning relefi aholi punktlarining shakli, hududiy rivojlanishi va rejasiga bevosita ta’sir etadi, hamda bu erda yashovchi kishilarning hayot tarzini ham belgilaydi. SHunga ko‘ra er yuzidagi mamlakatlarning tog’ va tekislik mintaqalarida bunyod qilgan shahar va qishloq aholi punktlarini geografik jihatdan o‘rganish maqsadga muvofiq ishdir. YUqorida ta’kidlanagnidek aholining hududiy joylashuviga balandlik mintaqalarining ta’siri kuchli. Bundan tashqari dengiz bo‘yidan uzoqlashish omili ham bor, lekin har qanday dengiz qirg’og’iga yaqin joyda aholi joylashishi uchun qulay joylar mavjud emas. Bu holat ham aynan dengiz qirg’og’ining relef xususiyatiga bog’liqdir.

Er yuzida tekisliklar aholi zich yashaydigan asosiy mintaqalardir. Dengiz sathidan balandlik ortib borgani sayin aholi va yashash hududlari siyraklashib

boradi. Lekin shunday hududlar ham borki tog’ mintaqalari odamlar uchun asosiy yashash hududidir. Tog’li o‘lkalarda joylashgan mamlakatlar barcha qit’alarda ham bor, shu bilan birga qit’alardagi tog’li mintaqalar, aholi yashashi uchun qulayligi jihatdan bir-biridan farq qiladi. YUqorida ta’kidlanganidek, aholi joylashuvi va aholi punktlarining shakllanishi turli geografik omillar, xususan tabiiy sharoit va iqtisodiy – ijtimoiy rivojlanish salohiyati asosiy ta’sir ko‘rsatadi. Dunyo aholisining zich joylashgan huududlarida shaharlarning miqdor va sifat darajasida o‘sishi XX asrda keng avj oldi va urbanizatsiya jarayonini jadallashtirib yubordi. Turli tabiiy sharoitga ega hududlarda o‘ziga xos ravishda shaharlarning hududiy kengayish tamoyillari hosil bo‘ldi.

Avvalo urbanizatsiya jarayoni va uning hududlar bo‘yicha rivojlanish mezonlari haqida umumiy tushuncha hosil qilish maqsadga muvofiqdir. SHu asnoda tabiiy sharoit omillarining yirik shaharlarga ta’sirini urbanizatsiya jarayonida sezilarli kechishini ko‘rish mumkin.

«Urbanizatsiya» - lotincha «urbs» - shahar so‘zidan olingan bo‘lib, shaharlashish ma’nosini anglatadi.

SHaharlar barcha zamonlarda rivojlanish uchun turtki bo‘luvchi asosiy nuqtalar sifatida xizmat qilib kelgan. Ularning bu xususiyati fan-texnika taraqqiyotidan keyin ayniqsa umumjahon mezoniga aylandi. Bugungi kunda mamlakatlarning industrial va texnologik va hokazo mezonlar bilan belgilanuvchi rivojlanish darajasi urbanizatsiya darajasi bilan chambarchas bog’liqdir. Bir so‘z bilan aytganda urbanizatsiya mamlakat taraqqiyotini belgilovchi asosiy mezondir.

Urbanizatsiya jarayoni barcha mamlakatlarda bir xil xususiyatlarga tayangan holda rivojlanmaydi. Sanoat taraqqiyotining Evropa qit’asida boshlanganligini hisobga olsak, XX asrda paydo bo‘lgan urbanizatsiya kontseptsiyasi bu tushunchani barcha dunyoning mamlakatlari uchun bir xil qo‘llanilishiga olib keldi. Lekin shaharlarning vujudga kelishi va rivojlanishi turli xalqlarning milliy va etnik xususiyatlari bilan bog’liqligi hisobga olinsa, urbanizatsiyaning rivojlanishi ham turli xalqlar uchun turlicha xususiyat kasb etishiga amin bo‘lamiz.

SHaharlarning rivojlanishini ilmiy o‘rganish ayni vaqtda eng muammoli va dolzarb sohadir.

Urbanizatsiyaning rivojlanishining asosiy bosqichlari va aspektlari

3-jadval

Urbanizatsiya bosqichlari	**Urbanizatsiya aspektlari**		
	Miqdoriy (shahar aholisi)	**sifatiy**	**Hududiy**
III. Etilgan urbanizatsiya	**¾ va undan ko‘p.**	**7. zamonaviy urbanizatsiya. 1. rurbanizatsiya. 5. suburbanizatsiya**	**SHahar aholi punktlarining shakllangan sistemasi.**
II. rivojlangan urbanizatsiya	**½ va ¾ gacha**	**1. shahar aglomeratsiyalari va megalopolislar. 3. yirik shaharlar sonining tez o‘sishi.**	**SHahar aholi punktlarining shakllangan to‘ri.**
I. shakllanayotgan urbanizatsiya.	**½ gacha.**	**2. yirik shaharlarning o‘sishi. 1. shaharlar sonining o‘sib borishi va rivojlanishi.**	**Yirik shahar etakchiligidagi alohida shaharlarning mavjudligi.**

YUqorida sanab o‘tilgan xususiyatlar va jadvalda ko‘rsatilgan bosqichlar hamda aspektlar mamlakatlardagi shaharlashish jarayonining qaysi bosqichda borayotganligiga baho berish uchun mezon bo‘lib xizmat qiladi. SHu o‘rinda ba’zi tushunchalarga izoh berib o‘tish joizdir.

Suburbanizatsiya – «sub», yoni degan ma’noni anglatadi va urbanizatsiya jarayonining shaharlar doirasidan tashqariga chiqqanligini bildiradi. Bunda yirik shaharlar atrofidagi barcha aholi punktlarining shahar turmush tarzi bilan hayot kechirishi kuzatiladi.

Rurbanizatsiya – «ru» fr. qishloq degan ma’noni anglatadi. Bu bosqichda mamlakatdagi barcha qishloqlar aholisi shahar turmush tarziga xos hayot kechiradi va shaharliklar uchun xos bo‘lgan barcha qulayliklarga ega bo‘ladi. SHuningdek, mamlakatdagi barcha yirik shaharlarda qishloqlarga xos bo‘lgan ekologik va tabiiy sharoitning vujudga kelishini bildiradi.

Aholi punktlarini tadqiq etishda va aholi geografiyasida mamlakatlar urbanizatsiya darajasi va urbanizatsiya miqyosi degan tuushunchalar qabul qilingan. Bugungi kunda regionlar bo‘yicha urbanizatsiya darajasi juda notekis. Bu jihatdan Osiyo eng past urbanizatsiya darajasiga ega. Bu hududda urbanizatsiya darajasi 30 % ni tashkil etadi. 2,2 mlrd dan ortiq kishi qishloqlarda yashaydi. Dunyo bo‘yicha urbanizatsiya darajasi eng past bo‘lgan davlatlar ham Osiyo qit’asidadir. Masalan: Xitoyda 21%, Hindistonda 28%, Indoneziya va Butanda 15%, Nepalda 9%. Urbanizatsiya darajasi shahar aholisining salmog’i bo‘yicha past, o‘rta va yuqori darajalarga bo‘linadi. Mamlakat aholisining 50% gacha qismi shaharlarda yashasa, urbanizatsiya darajasi past hisoblanadi. 50 dan 75% gacha o‘rta, 75% dan yuqori bo‘lsa, yuqori darajali urbanizatsiya hisoblanadi.

Jahon urbanizatsiyasi asosiy parametrlarining o‘zgarishi
1950-2010 yy.
(N.A. Sluka bo‘yicha, 2000 y)

4-jadval

Ko‘rsatkichlar	Yillar				
	1950	1970	1990	2000	2010
Dunyo aholisining umumiy soni (mln. kishi.), shu jumladan:	2524	3702	5282	6091	6890
SHahar aholisi	750	1357	2279	2890	3586
Qishloq aholisi	1774	2345	3003	3201	3304
SHahar aholisi ulushi %	29,2	36,6	43,1	47,4	52,0
Yirik shaharlar aholisi ulushi:					
SHahar aholisi ichida %	26,4	32,4	34,7	37,6	40,1
Barcha aholi ichida %	7,7	11,9	14,9	17,8	20,8
Yillik o‘rtacha o‘sish:					
SHahar aholisi %	3,0	2,6	2,4	2,2	2,0
Qishloq aholisi %	1,2	1,6	0,7	0,4	0,1
Aholi gavjumligi bo‘yicha aglomeratsiyalar soni:					
500 ming kishidan ortiq.	185	340	577	737	871
1 mln. kishi.	83	165	282	372	474
“millioner shaharlar”ning o‘rtacha gavjumligi, mln. k.	2,4	2,7	2,8	2,9	3,0

2. 2. URBANIZATSIYA JARAYONIGA TA’SIR ETUVCHI UMUMIY GEOGRAFIK OMILLAR

Jahon urbanizatsiyasining rivojlanish bosqichlari 20-asrda yangi mezonlarga ega bo‘la bordi. Urbanizatsiyaning ikkinchi bosqichida aglomeratsiya va megalopolislarning shakllanishi, hamda ishlab chiqarish jarayoniga alohida ta’sir ko‘rsata boshlashi ta’kidlangan. Aglomeratsiya va megalopolislar iqtisodiy ijtimoiy rivojlanishning mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi va urbanizatsiyaning yangi bosqichiga yo‘l ochadi.

Aglomeratsiya – lotincha «aglomerat» to‘planish degan ma’noni bildiradi va shahar aholi punktlarida ishlab chiqarish vositalari, ya’ni korxonalar, shuningdek mehnat resurslarining taqsimoti jarayonida shakllanadi. Aglomeratsiyalar mamlakatlarning ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishining bir mezoni sifatida qaraladi.

Megalopolis so‘zi qadimgi YUnonistondagi shahar davlatlari ichida yuksak rivojlanishga ega bo‘lgan Megapolis shahri nomidan olingan bo‘lib, hozirda ulkan shahar ma’nosida ishlatiladi. Bir so‘z bilan aytganda Megalopolis aglomeratsiyalar aglomeratsiyasidir.

SHahar aglomeratsiyalari shaharlarning bir-biriga hududiy jihatdan yaqinlashib borishi va iqtisodiy ijtimoiy bir butunlikni vujudga keltirishidir. SHahar aglomeratsiyalarining hosil bo‘lish jarayoniga quyidagicha izoh beriladi:

YIRIK SHAHAR YOKI BIR-BIRIGA YAQIN JOYLASHGAN BIR NECHA SHAHAR BAZASIDAGI HUDUDIY VA IQTISODIY HOSILA.

Aglomeratsiya uchun sanoat va boshqa ishlab chiqarish sohalarining yuksak darajada kontsentratsiyalashishi va shu munosabat bilan malakali kadrlar, ilmiy hamda o‘quv muassasalari ob’ektlarining to‘planishi, injenerlik va kommunikatsiya tizimlarining umumiyligi, aholining o‘ta zichligi va boshqa xususiyatlar xarakterlidir.

Aglomeratsiyalar rivojlangan urbanizatsiya bosqichining yuqori darajasi bo‘lib, uning mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida ahamiyati nihoyatda yuqoridir. Aglomeratsiyalar shakllanishida ikki xil tip ajratiladi:

1. **Monotsentrik** – bunda aglomeratsiyalar bitta yirik shahar atrofida yo‘ldosh shaharlarning paydo bo‘lishi va ular o‘rtasida o‘zaro bog’liqlikning rivojlanishi kuzatiladi.
2. **Politsentrik** – aglomeratsiya hosil bo‘lishida markaziy o‘rinni bir-biriga teng bo‘lgan bir necha shahar egallaydi.

2-chizma

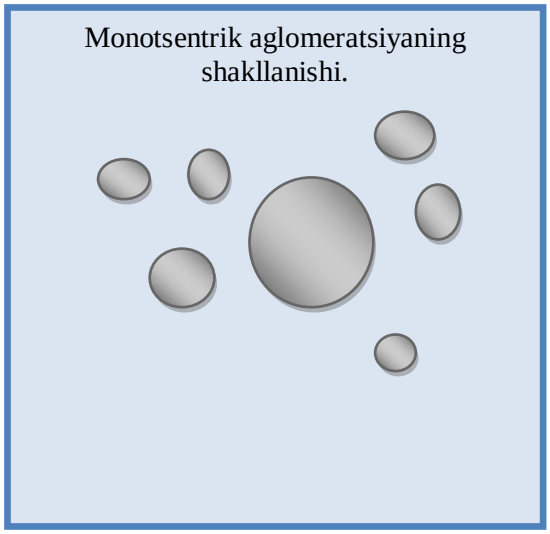

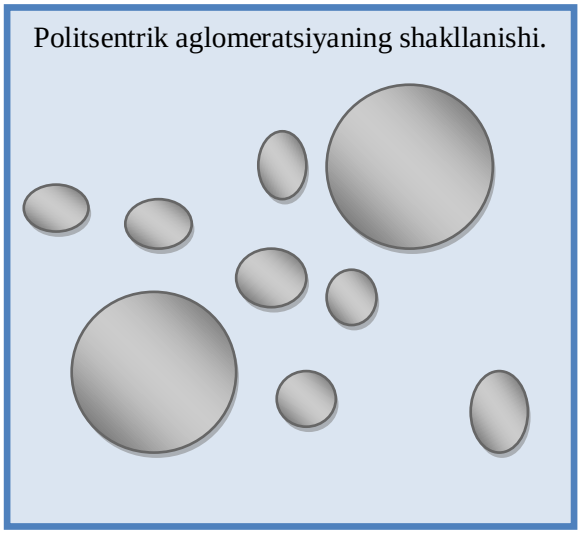

Shahar aglomeratsiyalarining rivojlanishida turli omillar ta’sir ko‘rsatadi. Lekin eng avvalo yirik shaharlarning hududiy jihatdan o‘sib borishi xususiyatlarini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Har bir shahar o‘z yuridik chegarasiga ega bo‘lib, shahar aholisi ushbu chegara ichida istiqomat qiladi. Masalan Toshkent shahrining yuridik chegarasini Xalqa yo‘li tashkil etadi. Shahar aholisining ko‘payib borishi barobarida shahar tipidagi qurilishlar yuridik chegaradan avvalo bosh radial yo‘llar bo‘ylab,

keyinchalik ular o‘rtasini to‘ldirgan holda o‘ta boshlaydi. Shu tarzda shaharning asl chegarasi ma’muriy chegaralardan ancha uzoqqa kengayib ketadi. Bu chegaralar nomutanosibligi shahar xo‘jaligini boshqarishda qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Shahar ma’muriyati shaharning ma’muriy chegara doirasidagi aholinigina emas, balki shahar atrofida istiqomat qiluvchi, mayatniksimon migratsiya qiluvchi ya’ni ertalab shaharga ishga kelib, so‘ngra shahar tashqarisidagi uyiga qaytib ketuvchi kishilarni ham oziq-ovqat, transport va xizmatlar bilan ta’minlashga majbur bo‘ladi. Bu muammolar echimi ikki usul bilan hal etilishi mumkin: birinchidan shaharning ma’muriy chegaralarini shahar tipidagi qurilishlar chegarasigacha kengaytirish; ikkinchidan shaharga xos xarajatlarga shahar va shahar atrofi aholisining teng ishtirokini tashkil qilish.

Agar shaharning yuridik chegaralarini kengaytirish imkoniyati cheklanib qolsa, shahar o‘z atrofidagi qishloq va shahar atrofi hududlarini yutib yubora boshlaydi hamda yo‘ldosh shaharlar bilan qo‘shilib ketadi. Bunda bir-biriga yaqin joylashgan aholi punktlari bir-butun umumiy transport infrastrukturasi hamda iqtisodiy bog’liqlikni hosil qiladi. Ayni holda har bir aholi punktining yuridik chegaralari faqat qog’ozdagina mavjud bo‘lib qoladi, aslida esa mayatniksimon migratsiya doirasi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham aglomeratsiyalar aholisini hisoblashda turli variantlar sodir bo‘ladi.

Zamonaviy shaharlarning o‘sishi va rivojlanishi eng avvalo iqtisodiy manfaatlar bilan bog’liqdir. Bu aglomeratsiya iqtisodiyoti deb ataladi. Muayyan hudud doirasida ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilarning to‘planishi o‘z-o‘zidan ishlab chiqarishdagi va transport xarajatlarining qisqarishi hisobiga qo‘shimcha daromadlar uchun manba bo‘lib xizmat qiladi. Bunda mahsulotlarning optimal hajmda ishlab chioqarilishi va sotuvchi hamda oluvchilarning yaqinligi asosiy omillardir. Shu bilan birga maydonning kengayishi va aholi sonining ortib borishi hisobiga yuzaga keladigan iqtisodiy yutuq to ishlab chiqarish va transport xarajatlarining bir-biriga mos kelishi chegarasigacha saqlanib qoladi. Aglomeratsiyalarda bir qancha muammolar, xususan ekologik muammolarning o‘tkirlashuvi hisobiga aglomeratsiya aholisining shahar chetlariga ko‘chib o‘tishi

kuchayib boradi. Bu suburbanizatsiya hodisasi ekanligi ta’kidlab o‘tilgan. Suburbanizatsiya turli omillar natijasida kuchayib aglomeratsiyalar chegarasining bir-biriga yaqinlashib borishiga va qo‘shilib ketishiga sabab bo‘ladi. AqSH da aniq kuzatiladigan bu hodisa megalopolislarning vujudga kelishiga sabab bo‘lgan.

Megalopolislar – maydon va iqtisodiy salohiyat jihatidan nihoyatda ulkan aholi punktidir. Dunyodagi eng yirik megalopolis Tokaydo bo‘lib, Yaponiyaning yirik aglomeratsiyalari Tokio, Nagoya, Kioto, Osaka, Kobe shaharlaridan tashkil topgan. AqSHdagi BosVash megalopolisi 40 ta aglomeratsiyadan hosil bo‘lgan va Bostondan Vashingtongacha 1000 km masofaga cho‘zilgan. Shuningdek AqSHda ChiPits(Chikago-Pittsburg), San-San(San-Frantsisko-San-Diego) megalopolislari mavjud. Yevropadagi eng yirik megalopolislar Angliya(London, Manchester, Birmingem, Liverpul) va Reyn kabilar bo‘lib, unga Reyn daryosining quyi oqimida joylashgan Germaniya, Niderlandiya va Belgiyadagi shaharlar kiritiladi.

Shunday qilib, aglomeratsiyalarning shakllanishiga birinchi navbatda shaharlarning hududiy o‘sib, borishi sabab bo‘ladi. Shaharlarning hududiy o‘sishi esa o‘z navbatida bir qancha iqtisodiy ijtimoiy va tabiiy omillarga egadir. Bu omillar mamlakatda mavjud resurslardan foydalanish, aholining migratsion harakati, tabiiy o‘sishi, iqtisodiy inqiroz yoki yuksalish kabi hodisalarga bog’liq ravishda aglomeratsiyalarning shakllanishiga turli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Har holda shahar aglomeratsiyalarining tashkil topishida bir qancha shartlar bor. Ushbu shartlar amalga oshgan taqdirda aglomeratsiyalar rivojlanish salohiyatiga ega bo‘ladi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, shahar aglomeratsiyalari monotsentrik hamda politsentrik shakllanish xususiyatiga egadir. Monotsentrik aglomeratsiyalar aksariyat hollarda qadimgi shaharlar yoki poytaxt shaharlar negizida vujudga keladi. Muayyan hududda asrlar davomida rivojlanib kelgan shahar ushbu hudud uchun qadimiy markaziy o‘ringa ega bo‘ladi va bu o‘rin, hududning iqtisodiy taraqqiyoti davomida yangi tarmoqlarning vujudga kelishi barobarida yanada ahamiyatliroq bo‘lib boraveradi.

Turli sharoit va tabiiy resurslar salohiyatiga ega hududlarda shakllanadigan aholi punktlarining umumiy xususiyati ularda aholi turmush tarzi va xo‘jalik faoliyatining shakllanishidir. Binobarin, aholi punktlarining tasniflanishi har qanday sharoitda aholi soni va xo‘jalik yuritish tarziga asoslanib o‘tkaziladi. Xususan, jamiyat taraqqiyotining texnologik darajasi yuqori o‘ringa chiqqan hozirgi kunda aholi punktlarining mamlakatlar iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishidagi ao‘amiyati eng muhim o‘rinda ko‘riladi. Har qanday tabiiy sharoitga ega hududlarda aholi punktlarini yuqori darajada texnologiyalar bilan ta’minlangan, aholi yashashi uchun barcha qulayliklari mavjud joyga aylantirish mumkin. Lekin ta’kidlash joizki bunday shahar yoki boshqa ko‘rinishdagi aholi punktini bunyod qilishda ham tabiiy sharoit omili albatta hisobga olinadi. Shunga ko‘ra ilm-fan taraqqiyoti qanchalik yutuqlarga erishib, kishilarning yashash huuddlarini qanchalik noqulay sharoitli hududlargacha etkazishga imkon bersada, aholi doimiy yashaydigan joyni bunyod qilishda tabiiy sharoit omili e’tiborga olinishi kerak bo‘lgan birinchi omil bo‘lib qolaveradi.

2.3 URBANIZATSIYANING TARIXIY VA ZAMONAVIY TAVSIFI.

Eng birinchi yirik shaharlar 4 ming yil oldin Mesopotamiya, Nil, Hind, Xuanxe daryolari vodiylarida vujudga kelgan. Shaharlarning vujudga kelishi iqtisodiy taraqqiyot bilan bog'lanadi. Shaharlar hukmdorlar yashovchi hududlar, bosh vazifasi mudofaa bo'lgan qal'alar sifatida shakllangan. Bunday holatda ular strategik jihatdan eng qulay joyda bunyod qilingan.

Meksika va Peru hududlarida Kolumbga qadar davrlarda ulkan shaharlar tsivilizatsiyalari rivojlangan. Qadimiy Amerika va Evrosiyo hududlari bir-biridan butunlay xabarsiz bo'lsada ulardalgi shaharlar tsivilizatsiyasi o'z xususiyatlariga ko'ra juda o'xshash bo'lgan.

O'rta asrlarda dunyodagi eng yirik shaharlar Nankin (470 ming kishi0 Qohira (450 ming kishi), Vidjvanagar (350 ming kishi), Pekin (320 ming kishi) bo'lgan. Evropa mintaqasining eng yirik shahri Parij bo'lib uning aholisi 275 ming kishi bo'lgan. Milan va Venetsiya shaharlari undan ikki barobar kichik bo'lib, 19-asrda 870 ming aholisi bilan dunyoning eng yirik shahri bo'lgan London aholisi o'sha vaqtda 50 ming kishidan ortmagan.

18 – asr boshida dunyo aholisining 10% dan kamrog'i shaharlarda yashagan. O'rta Arslarda eng katta bo'lgan shaharlar hozirgacha mavjud, ba'zilari

rivojlanishdan to‘xtab qolgan va provintsiyalar markaziga aylangan yoki butunlay yo‘q bo‘lib ketgan.

Zamonaviy shaharlar tizimining shakllanishi 19-asrdan boshlanadi. 19-asrning boshida eng yirik shahar sifatida London hisoblanar edi, uning aholisi 865 ming kishi bo‘lgan. Evropada ikkinchi o‘rinda Parij (550 ming kishi), uchinchi Neapol(340 ming kishi), ulardan keyin Sankt-Peterburg (330 ming kishi) va Vena(230 ming kishi) turgan. London va Parij shaharlari oralig’ida Osiyo shaharlaridan Pekin, Kanton (800 ming kishi) va Konstantinopol (Istambul) (570 ming kishi) turgan.

Aholining shaharlarda to‘planib borishi, shaharlarning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatining ortib borishi butun jamiyat tarixi davomida ro‘y berib borgan. Faqat 19-asr boshidagina bu jarayonning tezlashishi kuzatildi. 1800 va 1900 yillar oralig’ida Er yuzi aholisi 1,7 martaga ko‘paygani holda, shahar aholisining soni 4,4 martaga ko‘paydi, bu raqamlar XX asrda muvofiq ravishda 3,7 va 13,3 martani tashkil etadi.

Zamonaviy yirik shaharlarning iqtisodiy, siyosiy va savdo markazlari sifatida rivojlanishi manufaktura va fabrika ishlab chiaqrishining paydo bo‘lishi bilan bog’lab izohlanadi. Shaharlarda aholining ko‘p to‘planishi energetikaning taraqqiyoti natijasida amalga oshdi, bu avvalo ko‘mirni, keyinchalik neftni qazib olish, tashish va foydalanish texnologiyasining takomillashuvi bilan bog’liqdir. Sanoat inqilobi davrida shaharlarning eng muhim funktsiyalari tovar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish, boshqaruv va rayonlararo tovar ayirboshlash bo‘lib qoldi.

Urbanizatsiyaning XX asrdagi jadallashuvi juda avj oldi va shaharlar inqilobi degan nom oldi. Va shu bilan birga bu jarayonning jamiyatga turli darajadagi ta’siri kuchayib, bu hodisani tadqiq qilishning usullarini chuqurlashuviga olib keldi.

Shaharlar inqilobining birinchi 20 yilida ya’ni 1950-1970 yillar mobaynida shahar aholisining tabiiy o‘sishi butun insoniyat tarixidagi shaharlar aholisining sonidan br oz kam edi. Bu o‘sish 83,4% ni tashkil etadi. Undan keyingi 20 yil

ichida shahar aholisining ulushi yana 68,7% ga o‘sdi. 1950 yilda 1990 yilgacha bo‘lgan davrda shahar aholisining salmog’i 3,1 baraqvarga ko‘paydi va 21-asrning birinchi 10 yilligida shu tarzda saqlanib turdi.

Yuqorida ta’kidlanganidek urbanizatsiyaning yuqori darajasi Evropaning barcha mamlkatlari, AQSH, Kanada, Yaponiya, Avstraliya va Yangi Zelandiyaga xosdir.

XX asrning ikkinchi yarmida jahon urbanizatsiyasida rivojlanayotgan davlatlar muhim rol o‘ynay boshladi. 1990 yilda ularda dunyo shahar aholisining 61,4% i yashayotgan edi. (1950 yilda bu 38,7% ni tashkil etgan). 2025 yilga kelib bashoratlarga ko‘ra bu ko‘rsatkich 80% dan ortiqni tashkil etadi. Rivojlanayotgan davlatlarda shaharlarningko‘payib borishi, ularning o‘ziga xos jihatlarini hisobga olganda jahon urbanizatsiyasining sifatiy rivojalanishini sekinlashtiradi va hududiy tafovutlanishini keskinlashtiradi. Chunki bu mamlakatlardagi ko‘pchilik shahar aholisi yaqinda qishloqlardan ko‘chib kelgan bo‘ladi va ular yashash tarzi bilan shahar turmush tarzini qishloqlashtiradi. Qisqa muddat ichida qishloqlardan shaharlarga aholining katta qismi ko‘chib o‘tganda bu vaziyatning yuzaga kelishi tabiiy holdir.

Yuqoridagi fikrlar asosan yaqin yillarda shahar aholisining kamligi bilan ajralib turgan mamlakatlarga tegishlidir. Bunday mamlakatlarga Nigeriya misol bo‘ladi. Uning poytaxti Lagos 1950-1990 yillar mobaynida 27 baravar kattalashdi va dunyoning eng yirik 8 ta aglomeratsiyalari qatorga kiradi. Shuningdek bunday xususiyatga ega bo‘lgan mamlakatlarga Turkiya, Eron, Xitoy, Hindiston, Rossiya, Braziliya, Meksika, Indoneziya kabilar kiradi.

Bu jarayonning boshqa qutbida eng urbanizatsiyalashgan mintaqalar Shimoliy Amerika, G’arbiy Evropa va Yaponiya turadi.

Qishloqlar aholisining shaharlarga ko‘chib o‘tishi va iqtisodiy rivojlanishdagi bir qancha muvaffaqiyatlar ba’zi mamlakatlarni yuqori darajadagi urbanizatsiyalashgan davlatlarga aylantirib qo‘ydi, masalan XX asrning 90-yillari mobaynida Venesuelada urbanizatsiya darajasi 92,9% ga chiqdi, xuddi shunday tendentsiyani Urugvay (90,3%), Argentina (87,5%), Chili (85,9%), Braziliya

(78,7%), BAA (84%), Saudiya Arabistoni (80,2%), Iroq (75,6%), Liviya (86%), Tunis (59%)da kuzatamiz.

E’tirof etish kerakki, rivojlanayotgan davlatlarning ko‘pchligida shaharlarga keragidan ortiq aholi ko‘chib kelmoqda va ularning ko‘payib borishi shahar aholisi va ularning shahar turmush tarzi o‘rtasidagi tafovutni kattalashtirmoqda. Aholining mehnat resurslariga bo‘lgan ehtiyojdan ancha ortiqligi zamonaviy ishlab chiqarish va iste’molda qatnashmaydigan aholi qatlamini hosil qilmoqda va bu hodisa soxta urbanizatsiya deb ataladi. Shu tarzda rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlardagi urbanizatsiya jarayonining farqi ko‘rinadi. Ta’kidlash kerakki, Lotin Amerikasi, Osiyo va Afrikadagi urbanizatsiya o‘z xarakteri va jihatlari bilan soxta urbanizatsiyadir.

Urbanizatsiya ko‘lamining kengayishi uning tadqiq qilinishida sifat mezonlariga e’tibor qilishni taqozo qiladi. Jahon urbanizatsiya jarayonining hududiy va mintaqaviy jihatlarini alohiad tahlil qilish va bu qonuniyatlarni o‘rganish kuchaytirilmoqda. Bu jarayonga odatda umumjahon qonuniyatlar xos bo‘lsada, uning natijalari esa mintaqa va mamlakatlarning o‘ziga xosligidan kelib chiqadi va muhim hududiy taqsimlanishni yuzaga keltiradi, jarayonning rang-barangligini ko‘rsatadi.

Urbanizatsiya global jarayon sifatidagi istiqboli ikki turli yo‘nalishga ega:

- Urbanizatsiya jarayoni o‘z nihoyasiga etgan, to‘planish jarayoni teskari yo‘nalishda boradi va bu dezurbanizatsiyaga olib keladi;
- Urbanizatsiya rivojlanishda davom etadi va uning moiyati, shakli va hududiy tuzilmalari turli mamlakatlarga mos ravishda o‘zgarib boraveradi.

Urbanizatsiya ham barcha ijtimoiy hodisa va jarayonlar qatorida hududiy tashkil etilishi va boshqarilishi lozim.

Rivojlangan davlatlarda aholining yirik shaharlarda to‘planish jarayonining pasayishi qonuniy hodisadir. Bu yirik shahar aglomeratsiyalarining inqirozini bildirmaydi, balki, rivojlangan shaharlar miqdorining o‘sishi bilan xarakterlanadi. Shu tarzda agloeratsiyalar rivojlangan davlatlar taraqqiyotida va aholining hududiy

tashkil etilishida tayanch nuqta bo‘lib qolaveradi. XX asrdagi urbanizatsiya bu jarayonning murakkab xarakterli va ko‘p shaklli ekanligini ko‘rsatdi. Urbanizatsiyaning asosiy mohiyati shaharlarning jamiyat taraqqiyotidgi ahamiyatini belgilovchi tarixiy mezon ekanligidir.

2.4 DUNYO MINTAQALARIDA URBANIZATSIYA JARAYONI.

XX asrni haqli ravishda urbanizatsiya asri deb atash mumkin. 1900 yilda dunyo shaharlarida butun dunyo aholisining 14% i yashagan va 12 ta millioner shaharlar mavjud edi. XXI asr arafasida shahar aholisi 45% ga etdi, 2,5 ming atrofida aholisi 100 mingdan ortiq yirik shaharlar, 107 ta millioner shaharlar hisobga olingan.

Urbanizatsiya jarayoni dunyoda xo‘jalik tizimining va ishlab chiqarish munosabatlarining o‘zgarishi bilan jadalashdi. Ishlab chiqarishning kontsentratsiyalashuvi, differentsiatsiyalashuvi, hududiy tashkil etilishi va texnologik taraqqiyot bu jarayonga turkti beruvchi asosiy omillardir. Urbanizatsiya jarayoni shahar aholisining miqdoriy o‘sishi bilan xaarakterli bo‘lib, bu holat XX asrgacha ancha sust va barqarorligi bilan ajralib turadi. 19-asr boshida dunyo shahar aholisi 29,3 mln kishini tashkil etgan, bu dunyo aholisining 3% ni tashkil etardi. 1900 yilga kelib bu ko‘rsatkich 224,4 mln kishini va 14% ni tashkil etdi. XX asr davomida jarayonning o‘sishi quyidagi raqamlarda aks etadi. 1950 yilda shahar aholisi 729 mln kishi, muvofiq ravishda 28,8%, 1980 yilda 1821 mln kishi va 41% ni, 1990 yilda 2261 mln kishi va 41% ni tashkil etdi.

2-diagramma

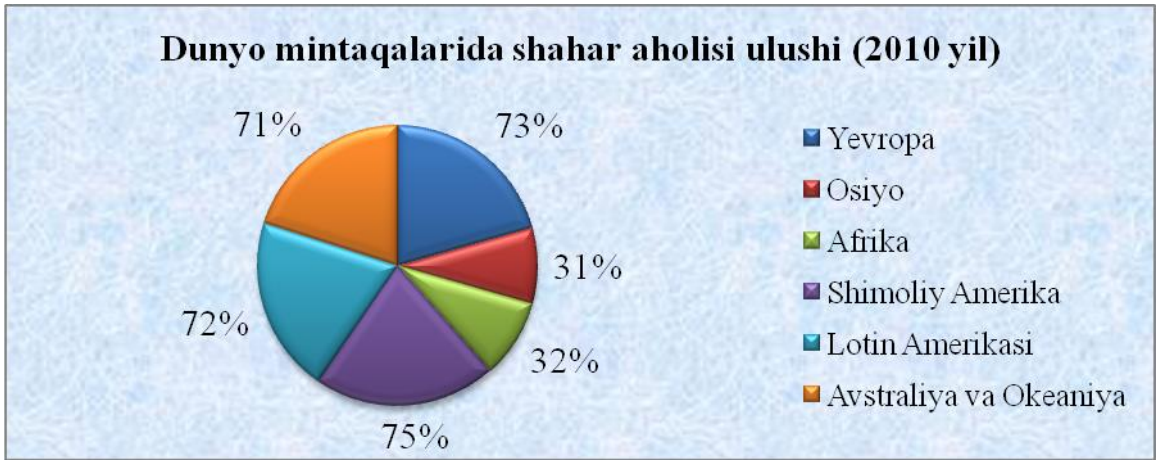

Urbanizatsiya jarayonining umumiy xususiyatlari barcha mamlakatlarda birday namoyon bo‘ladi. Bu:

- Shahar aholisining tez ko‘payishi. Bu ayniqsa rivojlanayotshgan davlatlarda sezilari bo‘ladi, chunki bu mamlakatlarda aholining qishloqdan shaharga ko‘chib kelishi nazorat qilinmaydi. 1950 yildan buyon dunyoda shahar aholisi 4.37 martaga ko‘paydi.
- Aholi va xo‘jalik tarmoqlarining yirik shaharlarda to‘planishi, bunda shaharlarning ko‘p funktsiyali ekanligi, ayniqsa noishlab chiqarish sohalarining rivojlanishiga imkoniyatning kengligi va rivojlangan infrastrukturaga, axborot almashinuvining tezligi sabab bo‘ladi. Hozirgi kunda 30 dan ortiq shaharlarda 5 mln dan ko‘p aholi yashaydi.
- Shaharlar hududining kengayishi. Bu yirik shaharlar atrofida yo‘ldosh shaharlarning paydo bo‘lishi bilan kechadi. Bunday ko‘rinish shahar aglomeratsiyalari deyiladi. Dunyodagi eng yirik shahar aglomeratsiyalari Mexiko, Nyu-York, Tokio va San-Paulu shaharlari atrofida shakllangan.

3-diagramma

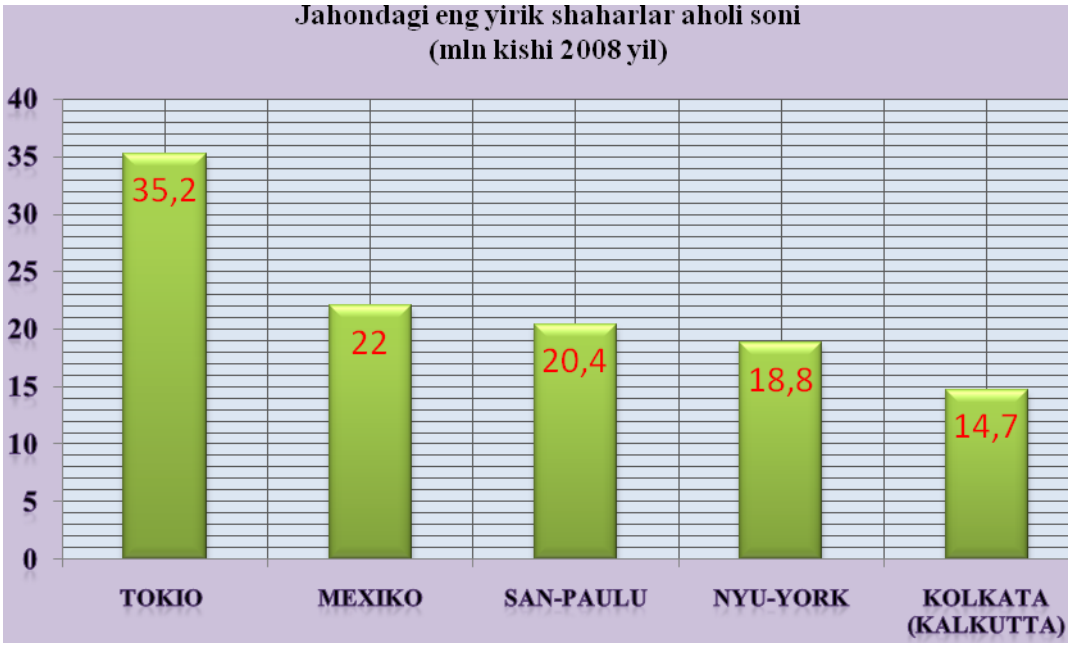

Urbanizatsiya shartli darajalari quyidagicha qabul qilingan:

- ✓ Urbanizatsiyaning past darajasi -20%
- ✓ Urbanizatsiyaning o‘rtacha darajasi -20% dan 50% gacha
- ✓ Urbanizatsiyaning yuqori darajasi – 50% dn 72% gacha
- ✓ Urbanizatsiyaning yuksak darajasi - 72% dan yuqori.

Dunyodagi eng past urbanizatsiya darajasi G’arbiy va SHarqiy Afrika, Madagaskar va ba’zi Osiyo mamlakatlarida kuzatiladi.

O‘rtacha urbanizatsiyalashgan mintaqalar Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasidagi Boliviya davlati.

YUqori urbanizatsiyalashgan mintaqalar MDH, Evropa, SHimoliy Amerika, Janubiy Amerika, Avstraliya va JAR hududlaridir.

Er yuzida 107 ta millioner shahar bor. Ba’zi manbalarda esa ularning soni 300 dan ortiq deb ko‘rsatiladi. Lekin bu hisobda shahar atrofidagi aholi ham nazarda tutiladi. Aslida shahar aholisining miqdori ayni shahar yuridik hududida yashovchilar bilan chegaralanishi lozim. SHunga ko‘ra 107 ta millioner shahar mavjudligi ma’lumot sifatida qabul qilindi. Ularning 28 tasi g’arbiy yarim sharda, 79 tasi sharqiy yarim sharda, 96 tasi shimoliy yarim sharda, 11 tasi janubiy yarim sharda joylashgan. 36 ta millioner shahar poytaxt maqomiga ega.

Urbanizatsiya jarayonining hududiy taqsimoti hozirgi kunda juda rang-barangdir. Dunyo urbanizatsiya xaritasida uchta asosiy mintaqa alohida ajralib turadi. Bular AQSH, YAponiya va G'arbiy Evropadir. Bu mintaqalarni uzluksiz joylashgan aholisi 1 milliondan ortiq yirik aholi punktlari to'ldirib turadi. So'ngi 20 yil davomida dunyodagi bu manzarani SHarqiy, va Janubiy Osiyodagi yirik shahar aglomeratsiyalarining paydo bo'lishi o'zgartirmoqda. SHuningdek Lotin Amerikasi va Afrika mintaqalarida ham yirik shaharlar ko'payib bormoqda. Bu shahar aholisining ko'payishi bilan izohlanadi.

Dunyo shahar aholisining yarmiga yaqini Osiyoda istiqomat qiladi (1950 yilda 1/3 qismi edi), 20% dan ortig'i Evropada yashaydi.

XXI asr ostonasida jahon urbanizatsiya jarayoni janubi-sharqiy Osiyo yo'nalishida kuchaya boshladi. Bu XX asrning ikkinchi yarmida YAponiya, Xitoy, Hindiston va qator sharqiy va janubiy Osiyo mamlakatlarida shaharlar miqdorining ko'payishi bilan izohlanadi.

Urbanizatsiya jarayoni hozirgi kunda shahar aholisining juda tezlik bilan ko'payib borishida namoyon bo'lmoqda.

BMT mutaxassislari aholisi 8 mln ortgan shaharlarni megashaharlar (mega-yunon tilida ulkan degan ma'noni beradi). 1950 yilda bunday shaharlar sirasiga faqat London va Nyu-York kirgan bo'lsa, 1960 yilda ular safiga Tokio va SHanxay shaharlari qo'shildi, 1970 yilda ularning soni 11 taga etdi ulardan 5 tasi rivojlanayotgan mamlakatlarda (Pekin, San-paulu, Buenos Ayres, Rio-de Janeyro) edi, 1994 yil o'rtalarida 22 ta megashahardan 16 tasi rivojlanayotgan davlatlar hududida shakllandi, 2015 yilda 33 taga etishi taxmin qilinadi, shu bilan birga ulardan 27 tasi rivojlanayotgan davlalarda bo'lishi, shundan 21 tasi Osiyo qit'asiga tegishli bo'lishi taxmin qilinadi. Hozirgi kunda 30 dan ortiq shaharlarning aholisi 5 mln dan ko'p ekanligi qayd qilindi.

Megashaharlar sonining ko'payishi, ta (1970-2015 yy)

5-jadval

yillar / mintaqalar	1970	1994	2000	2015(bashorat)
Dunyo bo‘yicha	11	22	25	33
Rivojlanayotgan davlatlar	5	16	19	27
Osiyo (YAponiyadan tashqari)	2	10	12	19
Lotin Amerikasi	3	4	5	5
Rivojlangan davlatlar	6	6	6	6
Evropa	2	2	2	2
SHimoliy Amerika	2	2	2	2
YAponiya	2	2	2	2

YUksak rivojlangan davlatlarda o‘ziga xos yuqori urbanizatsiyalashgan mintaqalar shakllandi. Masalan Tokio-Osaka oralig’ida 130 ta shahar joylashgan va mamlakat hududining 1/9 qismini egallaydi. Bu hududda mamlakat aholisining deyarli yarmi 60 mln kishi yashaydi. Ishlab chiqarishning 4/5 qismi shu hududda joylashgan va YAponiya yalpi ichki mahsulotining 90% i ishlab chiqariladi.

YUqori uranizatsiyalashgan, shahar aholisining ulushi 80% dan ortiq bo‘lgan mamlakatlar ichida Evropada – Buyuk Britaniya, SHvetsiya, Germaniya, Daniya, Frantsiya, Niderlandiya; SHimoliy Amerikada AQSH va Kanada; Avstraliya va Okeaniyada Avstraliya va YAngi Zelandiya; Osiyoda YAponiya va Isroil ajralib turadi.

Iqtisodiy rivojlangan mintaqalarda shahar aholisi ulushining 70% dan ortiqligi Evropa, SHimoliy Amerika va Avstraliya kuzatiladi, bu mintaqalarda shaharlar zamonaviy ishlab chiqarish markazlari sifatida rivojlangan. SHahar aholisi bu hududlarda XX asr boshida ko‘paya boshlagan. So‘nggi 30 yil davomida bu mintaqalarning dunyo bo‘yicha shahar aholisidagi ulushi 45% dan 26% ga kamaydi. Ayni vaqtda boshqa hududlarda shaharliklar soni 400 mln.dan 1.6 mlrd kishiga oshdi. So‘nggi 10 yilliklarda iqtisodiy rivojlangan mintaqalarda o‘ziga xos

kontrurbanizatsiya (teskari urbanizatsiya) jarayoni – aholining yirik shaharlardan chetga ko‘chishi kuzatilmoqda.

Lotin Amerikasida 65% dan ortiq aholi shaharlarda yashaydi, Mexiko va San-Paulu kabi dunyodagi eng yirik aglomeratsiyalar mavjud.

Urbanizatsiya jadalligi shahar aholisining ulushi nisbatan kam bo‘lgan mintaqalarda kuzatilmoqda. Osiyo qit’asining urbanizatsiya darajasi 34% ni tashkil etadi. Bu mintaaqda urbanizatsiya jarayoni juda tez kechmoqda, shunday bo‘lsada, bu mintaqadagi shahar aholisining ulushi 29% ni tashkil etadi. SHarqiy Osiyo mamlakatlari – YAponiya, Tayvan, KXDR va Koreya Respublikalarida shahar aholisining ulushi 70% dan ortiq. Xitoyda shahar aholisining ulushi 32% ni tashkil etadi, mamlakata migratsiya juda qat’iy nazorat qilinadi.

Urbanizatsiyaning eng past darajasi va eng yuqori jadalligi Afrika qit’asida namoyon bo‘lmoqda.

Urbanizatsiyaning Osiyo mintaqasidagi asosiy jihati aholisi 5 mln dan ortiq yirik shahar aglomeratsiyalarining shakllanishida namoyon bo‘ladi.

O‘nlab yirik shaharlarning qo‘shni joylashganligi va ularning kengayishi natijasida bir-biriga qo‘shilib borishi, bu holat ayniqsa yirik avto va temir yo‘l magistrallari atrofida joylashgan shaharlarda kuzatiladi, cho‘ziq shakldagi urbanizatsiyalashgan hududning shakllanishiga sabab bo‘ladi. 1950 yillarda J. Gotmann AQSH da shunday hodisani Atlantika okeani qirg’oqbo‘yida tadqiq qildi. Bu hududning uzunligi 1000 km, eni 200 km bo‘lib, bir-biriga qo‘shilib borayotgan aglomeratsiyalar – Boston, Nyu-York, Filadelfiya, Baltimor, Vashington va yana 40 ta aglomeratsiyadan tashkil topgan edi. Uning maydoni 170 ming km^2. J. Gotmann bu hududga Megalopolis (Megapol – qadimgi YUnonistondagi shahar davlatlar ittifoqidagi eng yirik shahar nomi) deb nom berdi va bu nom keyinchalik turdosh otga aylandi. 1961 yilda J. Gotmann “”Megalopolis” deb atalgan monografiyasini chop ettirdi. Bu hududda 50 mln dan ortiq aholi yashaydi va sanoat mahsulotlarining ¼ qismi ishlab chiqariladi. SHu tariqa AQSH hududida bir qancha megalopolislarning shakllanganligi ta’kidlandi. CHikago-Pittsburg Buyuk ko‘llarning janubiy qirg’oqbo‘yida shakllandi. CHikago,

Detroyt, Klivlend, Pittsburg shaharlarini va 35 ta shaharni birlashtiruvchi bu hududning maydoni 160 ming km^2ni, aholi soni 35 mln dan ortiqni tashkil etadi. Eng yosh megalopolis San-San, San-Diegodan Ulkan Kaliforniya vodiysi bo‘ylab Los-Anjelesgacha va undan San-Frantsiskogacha cho‘zilgan, unda 20 mln dan ortiq kishi istiqomat qiladi.

Kanadada aholi joylashuvining muhim zvenosini Kvebekdan Vindzorgacha cho‘zilgan urbanizatsiyalashgan zona yoki o‘q tashkil etadi. Uning uzunligi 1000 km dan ortiq bo‘lib, eni 300 km, uning hududida mamlakat aholisining 55% yashaydi, sanoat tarmoqlarida band mehnat resurslarining 73% to‘plangan.

Aholi soni bo‘yicha eng katta megalopolis Tokaydo (70 mln dan ortiq kishi) YAponiyaning Tinch okean qirg’oqbo‘yida shakllangan. Bu yuqori darajada urbanizatsiyalashgan hududbir necha 100 km ga cho‘zilgan va Tokio, Iokogama, Kavasaki, Nagoya, Kioto, Osaka, Kobe va boshqa hammasi bo‘lib 25 ta shaharlarni birlashtirgan hududda mamlakat aholisining 60% dan ortig’i yashaydi va sanoat mahsulotlarining 2/3 qismi ishlab chiqariladi.

Megalopolislar G’arbiy Evropada ham shakllanmoqda. Ular AQSH yoki YAponiyadagi megalopolislardan ko‘lami, ahol soni va maydoni jihatidan kichik. Maydoni jihatidan London, Birmingem, Manchester, Liverpul va boshqa shaharlarni birlashtiruvchi Angliya megalopolisi, Reyn (Niderlandiyadagi Ranstadt, GFR dagi Reyn-Rur, Reyn-Mayn va boshqa aglomeratsiyalarni birlashtiradi) megalopolislari ajralib turadi. Ularning har biri 30 tagacha aglomeratsiyalarni birlalshtiradi va maydoni 50 ming km^2, aholi soni 30-35 mln kishi ni tashkil etadi. Megalopolislarning shakllanishi bu mintaqada yirik aglomeratsiyalarning rivojlanishi bilan bog’liq. London aglomeratsiyasining aholisi 12 mln kishin, Parijniki 10 mln kshi, Quyi Reyn-Rur aglomeratsiyasining aholi soni 11 mln kishini tashkil etadi.

Mamlakatlararo megalopolislarning shakllanishi qiziqarli hoisadir. SHimoli-G’arbiy Evropada shunday megalopolis shakllangan. Bu megalopolis 5 ta mamlakatning urbanizatsiyalashgan, maydoni 230 ming km^2 , aholisi 85 mln kishi, aholi zichligi 350 kishini tashkil etuvchi hududini birlashtiradi. Bu hududlar

SHimoli-SHarqiy Angliya, Ranstatd, Reyn-Rur, belgiya-frantsiya hududi (Antverpen, Bryussel, Lill shaharlari) va Parijni qamrab oladi.

Ayni vaqtda jahon mintaqalarida va mamlakatlarida urbanizatsiya turli darajaga egadir. Evropa mamlakatlarida urbanizatsiyaning past darajasi umuman kuzatilmaydi.

Urbanizatsiyaning eng yuqori darajasi asosan mitti davlatlarga tegishli bo‘lib, 90% lik ko‘rsatkichga ega katta maydonga ega davlatlardan Belgiya va Buyuk Britaniyani ko‘rsatish mumkin. Mitti davlatlarning o‘ziga xosligini hisobga olinganda, Belgiya qirolligi qit’adagi eng yuqori urbanizatsiya darajasiga ega mamlakatdir 98%, Buyuk Britaniya va Niderlandiyada bu ko‘rsatkich 90%, ulardan keyingi o‘rinlarda Daniya 85%, SHvetsiya 83%, Germaniya 88% ni tashkil etadi. Eng past urbanizatsiya darajasi Moldovada 42% ni tashkil etadi.

Osiyo qit’asida eng yuqori urbanizatsiya ko‘rsatkichlari Quvayt 96%, Bahrayn, Qatar 93%, Isroil 92%, Livan 91% va Singapur 100% larda qayd etilgan. Eng past ko‘rsatkich Butan, SHarqiy Timorda 8%, Nepal 13% ni tashkil etadi.

Afrika mintaqasida eng yuqori ko‘rsatkich Liviyada 88% bo‘lsa Ruanda eng past ko‘rsatkich 7% ga ega.

Amerika qit’asida eng yuqori ko‘rsatkichlar Urugvay (93%), Argentina va Venesuela (88%) ga tegishli, eng past ko‘rsatkich Gaiti, Gayana kabi (38%) davlatlarga tegishli.

Avstraliya qit’asida Avstraliya (92%) va YAngi Zelandiyada (86%) eng yuqori ko‘rsatkichlar bo‘lgani holda boshqa davlatlar deyarli urbanizatsiyalashmagan.

III. BOB URBANIZATSIYA JARAYONINING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI.

3.1 URBANIZATSIYA JARAYONINING IJTIMOIY NATIJALARI VA OQIBATLARI.

Butun dunyo mamlakatlarida urbanizatsiyaning rivojlanish tendentsiyasi XIX asrning 2-yarmidan boshlab sanoat taraqqiyotiga mos ravishda shakllangan. Demak, zamonaviy shahar tushunchasi o‘sha davrdagi eng rivojlangan davlatlar bo‘lgan Yevropa davlatlari shaharlari darajasi bilan belgilanib kelingan. Asta–sekin shaharlarning qiyofasidagi milliy regional xususiyatlar yo‘qolib bordi. Aholi punktllarining vujudga kelishida asosiy ta’sirga ega bo‘lgan tabiiy geografik omillar ko‘p hollarda hisobga olinmaganligi, xususan seysmik aktiv zonalar, shamollar yo‘nalishi, yer qatlamlari strukturasi va h.k kabilarni o‘rganmasdan

shaharlar qurish, shaharlarda tabiiy ofatlardan qurbon bo‘lganlar sonining ortiqligi, aholi sog’ligining yomonlashuvi kabi oqibatlarga olib keldi. Zamonaviy shaharlarni barpo qilishdagi bunday xatolar ayni vaqtda ham davom etmoqda. Urbanizatsiyaning shakllanishi uchun kuchli ta’sir ko‘rsatgan tabiiy geografik omillar sifatida hududning resurslar zahirasi, rekreatsion hududlarda joylashganligi kabilar tan olanadi. Bunday omillarga suyangan holda shakllangan urbanizatsiya o‘ziga xos yo‘nalish va oqibatlarga egadir. Tabiiy resurslar asosida shakllangan urbanizatsiya ushbu resurslarni qayta ishlash va mahsulotlar yaratish jarayonida jaadal rivojlanadi, buning natijasida ko‘plab ijtimoiy masalalarga e’tibor berilmaydi va turli echimi qiyin bo‘lgan muammolar kelib chiqishi mumkin.

Rekreatsion hududlarda shakllangan urbanizatsiya esa ko‘p hollarda mavsumiy xarakterda rivojlanib boradi va ko‘plab ijobiy xususiyatlarni kasb etadi. Uning rivojlanishida vujudga kelgan muammolar esa mahalliy ma’muriyat tomonidan bartaraf etilishi mumkin.

Zamonaviy shaharlardagi iqtisodiy omillar aynan sanoat va xalqaro munosabatlarning yuqori darajada rivojlanishi bilan bog’liq bo‘lib, xom-ashyolarni qayta ishlash, yangi turdagi mahsulotlarni yaratish, transportning rivojlanishi, demografik rivojlanish kabilardir.

Hozirgi zamon urbanizatsiyasining jadal rivojlanishi natijasida quyidagi xarakterdagi muammolar vujudga keladi:

1. **Demografik muammo** – shaharlarda ishlab chiqarishning rivojlanishi, turli yo‘nalishdagi tarmoqlarning shakllanishi shaharga ko‘chib keluvchilar miqdorining oshishiga sabab bo‘ladi. SHahar aholisi tez ko‘paya boradi, shaharga ish izlab kelgan kishilar turar joy muammosini vujudga keltirishadi va shaharning turli hududlarida iqtisodiy jihatdan nochor aholining alohida yashash rayonlari paydo bo‘ladi. Rivojlangan mamlakatlardagi yirik shaharlarda bunday rayonlar shaharlarning asosiy hududlaridan ham yiriklashuvi kuzatiladi. Natijada qashshoq urabnizatsiya deb ataladigan holat yuzaga keladi.

2. **Ijtimoiy psixologik muammolar** – shahar turmush tarzining bir tomonlama rivojlanib ketishi natijasida shahar aholisining turli qatlamlari vujudga keladi. Turli sohalarda faoliyat ko‘rsatuvchi shaharliklarning turmush tarzlarida o‘ziga xos tafovutlar vujudga kelishi mumkin. Bu tafovutlar shahar iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotini boshqarishda noto‘g’ri yo‘l tutilishi oqibatida yuzaga keladi. Bundan tashqari shaharga tashqaridan ko‘plab kilshilarning ko‘chib kelishi va noqonuniy joylashish hamda faoliyat ko‘rsatish orqali ham shakllanadi. Bunday muammolarning o‘tkirligi ayniqsa yirik shaharlarda sezilarli va dolzarbdir.
3. **Ekologik xarakterdagi muammolar** – Bu muammolar eng keng qamrovga ega bo‘lib, shahar obodonchiligi, shahar transporti, aholining gigiena sanitariya qoidalariga to‘liq rioya qilishi, aholi sog’ligini saqlash muassasalari va ishlab chiqarish korxonalarining shahar muhitiga ta’siri kabilarni o‘z ichiga oladi.

Urbanizatsiya shahar aholisining mamlakat aholisiga nisbati bo‘lib, mamlakatlar urbanizatsiya darajasini qiyoslaganda mamlakatlar aholisi sonidagi farqlarga ham e’tibor beriladi.

Bu jarayon iqtisodiy – ijtimoiy, demografik, siyosiy, etnomadaniy va geografik tarkibga ega bo‘lgan bu hodisa jamiyatning hududiy tashkil etilishidagi o‘zgarishlarni o‘zida namoyon etadi. shu bilan birga ijtimoiy mehnat taqsimotining hududiy-gegrafik taqsimoti hosilasi sifatida talqin qilinadi. XX asr boshdanoq yirik shaharlar salmog’ining jadal o‘sishi bu borada tadqiqotlar va bashoratlar qilinishiga sabab bo‘lgan. A Babel yirik shaharlar bora-bora inqirozga uchrashini aytgan, G. Uels ularning kelajakda butunlay yo‘q bo‘lib ketilshini bashorat qilgan edi. mana 100 yildirki urbanizatsiya jarayoni jadal o‘sib bormoqda, borgan sari katta hududlarni egallamoqda va shu bilan birga jaarayon ibtidosidagidek uning yo‘lida turli muammolar kelib chiqmoqda. Bunday muammolar:

1. Rivojlanayotgan davlatlarda urbanizatsiya juda tezkor va boshqarib bo‘lmaydigan xarakter kasb etmoqda;

2. SHaharlarning juda tez kattalashuvi, shunday shaharlarda aholining turmush darajasi past qismi yashaydigan alohida hududlarni vujudga keltiradi. Bunday hududlar antisanitariya sharoitini yuzaga keltiradi. Bunday hududlar frantsuz tilida so‘zlashuvchi Afrika davlatlarida “bidonvillar”, Braziliyada “favel”, Turkiyada “gedjekondu” deb ataladi.
3. Sanoat korxonalari va avtomobillarning ko‘pligi yirik shaharlarda ekologik vaziyatni keskinlashtiradi;
4. Kelajakda shaharlarni ko‘p funktsiyali holatga keltirish zarurati tug’iladi.

Urbanizatsiya jarayonining tabiiy muhitga ta’siri alohida ahamiyatga egadir. SHaharlar aholi sonining ko‘pligi, sanoat korxonalari, transport tizimining rivojlanganligi jihatidan qaralganda tabiiy resurslarning barcha turlarini iste’mol qiluvchi ob’ektlardir va shu bilan atrof-muhitning ifloslanishida katta o‘rin tutadi. Tabiiy muhitga bo‘lgan yuklama nafaqat shaharlarning o‘zida, balki uning atroflarida ham kuchaya boradi.

SHahar hududining kengayishi qimmatli ekin maydonlarining qisqarishiga va shu bilan oziq-ovqat muammosining chuqurlashuviga sabab bo‘ladi.

Sahroi Kabir janubdagi qator Afrika davlatlaridagi shaharlar o‘nlab kilometr hosilsiz erlar bilan o‘ralgan. “Bedlend” deb ataluvchi bu hududlar shahar aholisi tomonidan daraxtlarning o‘tin uchun kesib olinishi va yaylovlarda chorvachilik bilan shug’ullanishi oqibatidir.

Yirik shaharlar oziq-ovqat mahsulotlariga uzluksiz ehtiyoj sezadi va ba’zi hududlarda ular atrofidagi qishloq xo‘jalik maydonlari bu ehtiyojlarni qondira olmaydi.

Zamonaviy shaharlar muammolarining eng muhimlari shaharliklar va ishlab chiqarish korxonalarini suv bilan ta’sinlash, hamda oqova suvlarni chiqarishdir. Axlatlarni shahar hududidan olib chiqish va yo‘q qilish ham dolzarb va uzluksiz muammolardir.

SHuningdek, yirik shaharlarning tabiiy muhitga ta’siri ulkn hududlarning gidrologik rejimi, atmosferasi va iqlimi bilan cheklanmasdan binolar va

inshootlarning og’irligi bilan litosferaga ham ta’sir ko‘rsatib, yer qatlamlari strukturasining o‘zgarishiga ham sabab bo‘lishi mumkin.

SHaharlarning o‘zida alohida mikroiqlim hosil bo‘ladi. Inshootlar shamollar tezligini pasaytiradi, havoning turib qolishi zaharli sanoat gazlarining to‘planishiga olib keladi. Smoglar – tutun, chang va tumanlar aralashmasi quyosh nurin to‘sadi va kishilarning turli kasalliklarga chalinishiga sabab bo‘ladi. SHaharlardagi havo harorati atrofdagi haroratdan doimo yuqori bo‘ladi, bu holat avtomobil yoqilg’isining yonishi, binolarni istish tizimlarining ishi, shahardagi barcha ob’ektlardan qaytgan radiatsiya issiqligining oqibatidir. Mo‘’tadil kengliklardagi shahrlarda qor ilgariroq eriydi, o‘simliklar erta o‘sib chiqadi. SHaharlarda qushlar ko‘pinchajanubga uchib ketmaydi, shu bilan shaharlarga xos fauna va flora hosil bo‘ladi.

Urbanizatsiya bir tomondan kishilar yashash tarzini qulayliklar bilan ta’minlaydi, boshqa tomondan tabiiy tizimlarni sun’iy shakli bilan almashtiradi, atrof-muhitning ifloslanishiga sabab bo‘ladi, inson organizmiga kimyoviy, fizikaviy va psixologik yuklamani oshiradi.

Yirik shahar deyarli barcha tabiat komponentlarini, atmosfera, o‘simlik, tuproq, relef, gidrografik tizim, er osti suvlari, grunt va hatto iqlimni o‘zgartirishga qodirdir.

Urbanizatsiyaning dolzarb muammolarini va hududiy shakllanishini va mamlakatlar xo‘jaligining hududiy tuzilmalarini takomillashtirishni kompleks iqisodiy geografik tadqiq qilish orqal urbanizatsiya jarayonini barqarorlashtirish yo‘lini topish mumkin.

XULOSA

Aholi punktlarning tabiiy sharoit va resurslarga bog’liq shakllanish va rivojlanish xususiyatlarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

- CHo‘l va chala cho‘l, tundra hududlarida ko‘chmanchi xalqlarning muvaqqat turar joylari;
- Sug’orma dehqonchilik rivojlangan tog’ oralig’i vodiylari, yirik daryo havzalari, vohalardagi gavjum qishloqlar va shaharlar;
- Foydali qazilma konlari, energetika va sanoat ishlab chiqarishi bilan bog’liq sanoat shaharlari;

- Aholi qadimdan yashab keluvchi tabiy sharoiti va geografik o‘rni qulay bo‘lgan dengiz bo‘yi, daryo havzalaridagi yirik shaharlar va fan – texnika rivojlanishi natijasida vujudga kelgan shaharlar tizimi.

SHaharlar kishilik jamiyatining ilk davrlar bo‘lgan antik davrlarda yuqori darajada shakllanib, jamiyat taraqqiyotida katta o‘rin tutgan. Antik davr davlatchiligida shaharlar markaziy o‘rin tutib, aholi punkti sifatida emas davlatlar negizi sifatida maydonga chiqadi. Misr, YUnoniston, Rim va Old Osiyo mamalakatlari shaharlarning rivojlanishi tufayli kuchli taraqqiy etgan davlatlarga aylangan. SHaharlar inqirozi esa, bu davlatlarning parchalanishiga va hatto yo‘q bo‘lib ketishiga sabab bo‘lgan.

SHaharlar ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida vujudga kelgan aholi punktlari bo‘lib, ularning bunyod qilinishida qishloqlarga nisbatan turli tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy hamda eng muhimi strategik qulaylik sharoitlari talab etiladi. Aytish mumkinki, ba’zi hollarda bu talablardan eng muhimi muayyan bitta omilga bo‘ysinadi.

SHaharlarning shakllanishi va rivojlanishi insoniyat taraqqiyotida yangi yo‘nalishlarni ochib beradi. Barcha yangiliklar, o‘zgarishlar, tushuncha va munosabatlar shaharlarda paydo bo‘ladi. Arxitektura, yozuv, siyosiy munosabatlar, ilm-fan taraqqiyoti shaharlar tushunchasi bilan bog’liqdir. Qadimiy shaharlardagi binolar, shakllar turli tarixiy davrlar qiyofasi haqida ma’lumot beradi va bugungi kunda shaharlarning rivojlanishi mamlakatlarning ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotidagi asosiy ko‘rsatkichlaridan biridir. Turli tarixiy davrlarda shaharlarning ahamiyati u yoki bu darajada o‘zgarib turgan bo‘lsada, ular yirik aholi punktlari, asosiy ishlab chiqarish va savdo tugunlari, strategik ahamiyatga ega bo‘lgan nuqtalar, poytaxtlar kabi vazifalarni bajarib kelgan.

Jahon urbanizatsiyasining rivojlanish bosqichlari 20-asrda yangi mezonlarga ega bo‘la bordi. Urbanizatsiyaning ikkinchi bosqichida aglomeratsiya va megalopolislarning shakllanishi, hamda ishlab chiqarish jarayoniga alohida ta’sir ko‘rsata boshlashi ta’kidlangan. Aglomeratsiya va megalopolislar iqtisodiy

ijtimoiy rivojlanishning mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi va urbanizatsiyaning yangi bosqichiga yo‘l ochadi.

Zamonaviy yirik shaharlarning iqtisodiy, siyosiy va savdo markazlari sifatida rivojlanishi manufaktura va fabrika ishlab chiaqrishining paydo bo‘lishi bilan bog’lab izohlanadi. SHaharlarda aholining ko‘p to‘planishi energetikaning taraqqiyoti natijasida amalga oshdi, bu avvalo ko‘mirni, keyinchalik neftni qazib olish, tashish va foydalanish texnologiyasining takomillashuvi bilan bog’liqdir. Sanoat inqilobi davrida shaharlarning eng muhim funktsiyalari tovar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish, boshqaruv va rayonlararo tovar ayirboshlash bo‘lib qoldi.

Urbanizatsiya ko‘lamining kengayishi uning tadqiq qilinishida sifat mezonlariga e’tibor qilishni taqozo qiladi. Jahon urbanizatsiya jarayonining hududiy va mintaqaviy jihatlarini alohiad tahlil qilish va bu qonuniyatlarni o‘rganish kuchaytirilmoqda. Bu jarayonga odatda umumjahon qonuniyatlar xos bo‘lsada, uning natijalari esa mintaqa va mamlakatlarning o‘ziga xosligidan kelib chiqadi va muhim hududiy taqsimlanishni yuzaga keltiradi, jarayonning rang-barangligini ko‘rsatadi.

Urbanizatsiya global jarayon sifatidagi istiqboli ikki turli yo‘nalishga ega:

- Urbanizatsiya jarayoni o‘z nihoyasiga yetgan, to‘planish jarayoni teskari yo‘nalishda boradi va bu dezurbanizatsiyaga olib keladi;
- Urbanizatsiya rivojlanishda davom etadi va uning moiyati, shakli va hududiy tuzilmalari turli mamlakatlarga mos ravishda o‘zgarib boraveradi.

Urbanizatsiya ham barcha ijtimoiy hodisa va jarayonlar qatorida hududiy tashkil etilishi va boshqarilishi lozim.

Urbanizatsiya jarayonining umumiy xususiyatlari barcha mamlakatlarda birday namoyon bo‘ladi. Bu:

- SHahar aholisining tez ko‘payishi. Bu ayniqsa rivojlanayotshgan davlatlarda sezilari bo‘ladi, chunki bu mamlakatlarda aholining

qishloqdan shaharga ko‘chib kelishi nazorat qilinmaydi. 1950 yildan buyon dunyoda shahar aholisi 4.37 martaga ko‘paydi.

- Aholi va xo‘jalik tarmoqlarining yirik shaharlarda to‘planishi, bunda shaharlarning ko‘p funktsiyali ekanligi, ayniqsa noishlab chiqarish sohalarining rivojlanishiga imkoniyatning kengligi va rivojlangan infrastrukturaga, axborot almashinuvining tezligi sabab bo‘ladi. Hozirgi kunda 30 dan ortiq shaharlarda 5 mln dan ko‘p aholi yashaydi.
- SHaharlar hududining kengayishi. Bu yirik shaharlar atrofida yo‘ldosh shaharlarning paydo bo‘lishi bilan kechadi. Bunday ko‘rinish shahar aglomeratsiyalari deyiladi. Dunyodagi eng yirik shahar aglomeratsiyalari Mexiko, Nyu-York, Tokio va San-Paulu shaharlari atrofida shakllangan.

Urbanizatsiya shartli darajalari quyidagicha qabul qilingan:

- ✓ Urbanizatsiyaning past darajasi -20%
- ✓ Urbanizatsiyaning o‘rtacha darajasi -20% dan 50% gacha
- ✓ Urbanizatsiyaning yuqori darajasi – 50% dn 72% gacha
- ✓ Urbanizatsiyaning yuksak darajasi - 72% dan yuqori.

Dunyodagi eng past urbanizatsiya darajasi G’arbiy va SHarqiy Afrika, Madagaskar va ba’zi Osiyo mamlakatlarida kuzatiladi.

O‘rtacha urbanizatsiyalashgan mintaqalar Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasidagi Boliviya davlati.

YUqori urbanizatsiyalashgan mintaqalar MDH, Evropa, SHimoliy Amerika, Janubiy Amerika, Avstraliya va JAR hududlaridir.

Urbanizatsiya bir tomondan kishilar yashash tarzini qulayliklar bilan ta’minlaydi, boshqa tomondan tabiiy tizimlarni sun’iy shakli bilan almashtiradi, atrof-muhitning ifloslanishiga sabab bo‘ladi, inson organizmiga kimyoviy, fizikaviy va psixologik yuklamani oshiradi.

Yirik shahar deyarli barcha tabiat komponentlarini, atmosfera, o‘simlik, tuproq, relef, gidrografik tizim, er osti suvlari, grunt va hatto iqlimni o‘zgartirishga qodirdir.

Urbanizatsiyaning dolzarb muammolarini va hududiy shakllanishini va mamlakatlar xo‘jaligining hududiy tuzilmalarini takomillashtirishni kompleks iqisodiy geografik tadqiq qilish orqal urbanizatsiya jarayonini barqarorlashtirish yo‘lini topish mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karimov I.A. “YUksak ma’naviyat – engilmas kuch” T.: O‘zbekiston, 2008 y.
2. Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. – T.: O‘zbekiston, 1999.
3. Karimov I.A. Mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimizning hayot darajasini yuksaltirish-barcha demokratik yangilanish va iqtisodiy islohatlarimizning pirovard maqsadidir.T. «O‘zbekiston», 2007.

4. Karimov I.A. Jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari.-T.: O‘zbekiston, 2009. 56 b.
5. B. Mirtursunov.“Sanoat va q/x, transporti va o‘lkashunoslik kursi” (ma’ruzalar matni). Toshkent, 2001 y.
6. Nazarov A. «Ijtimoiy geografiya». T. , Universitet, 2000 y.
7. A. Soliev. “SHaharlar geografiyasi”. T. 2000 y.
8. M.R. Bo‘rieva. “Demografiya asoslari” (ma’ruzalar matni). T. 2001 y.
9. G. Asanov, M. Nabixonov, I. Safarov. “O‘zbekiston iqt. va ijt. geografiyasi” T. O‘qituvchi, 1994 y .
10. H. Vahobov, M. Tillaboeva. “Iqtisodiy geografiya asoslari”. T. O‘qituvchi, 2001 y.
11. Abirqulov Q. “Jahon mamlakatlari iqt. va ijt geografiyasi” .T. 2006 y.
12. O‘zbekiston Milliy Entsiklopediyasi Toshkent 2004 y “O‘zbekiston Milliy entsiklopediyasi” nashriyoti
13. В. С. Городинская. В. Ф. Иванов «Природа. Человек. Закон» Москва. «Юридическая литература» 1990 г.
14. Ю. В. Бромлей. В. А. Анучин и другие. «Земля и человечество» Глобалные проблемы. Москва «Мысл» 1985.
15. V. P. Maksakovskiy “Jahonning iqtisodiy ijtimoiy geografiyasi” 10-sinf darsligi. T. “O‘qituvchi” 1995 y.
16. Asanov G. Aholi geografiyasi. Toshkent, “O‘qituvchi” 1978 y.
17. Asanov G. Sotsial iqtisodiy geografik lug’at. Toshkent, “O‘qituvchi” 1990 y.
18. Кузнецов И. “География населения и хозяйства мира ” Москва, “Дрофа” 1990. учебник 10-класса.
19. Ю. Н. Баженов. А. И. Чистобаев. «Мир географии» От проблемы к цели. Москва «Мысл» 1987 г.
20. P. Musaev. J. Musaev «O‘zbekiston iqtisodiy ijtimoiy geografiyasi» 8-sinf darsligi. T. “O‘qituvchi” 2008 y.
21. Internet saytlar: http://geo. 1 september. ru
www. geografyia. ru

www. wgeo. ru